

Kur'ân Tilâvetine Tepki Olarak Küfrün Aksiyona Dönüşümü ve Sonuçları*

Nazife Vildan Güloğlu**

Öz

Hiz. Muhammed, kendine tevdi edilen vazifeyi başta Kur'ân'ı tilâvet ederek yapmış ve bunun neticesinde pek çok tepkiyle karşılaşmıştır. Bir kısım âyetler, Kur'ân'ın tilâveti sırasında ortaya konulan olumsuz tepkileri anlatmaktadır. Bu âyetler, inkâr ehlinin özelliklerini deşifre ettiği gibi onların Kur'ân mucizesi karşısında ne denli aciz kaldıklarını da ortaya koymaktadır. Âyetlerde ele alınan tepkiler; bazen söz, bazen fiil, bazen de her ikisinin de kullanıldığı bir aksiyon şeklinde cereyan etmiştir. Bu tepkilerin bazılarıyla önceki peygamberler de karşılaşmışlardır. Şu farkla ki Hiz. Muhammed'e yöneltilen tepkilerin hedefinde, Kur'ân-ı Kerim bulunmaktadır. İlgili âyetlerden anlaşıldığına göre inkârcı kimseler, söz ve davranışlarıyla kendilerine okunan Kur'ân âyetlerini örtme çabasına girmektedirler. Bu makalede, Kur'ân tilâveti karşısında olumsuz tepkilerden bahseden âyetler tefsir edilecektir. Bu sayede Kur'ân'a karşı meydana konulmuş münkir pozisyonlarla sonuçları tespit edilecek ve onlardan uzak kalmanın önemi vurgulanacaktır.

Anahtar Kelimeler:

Abstract

Prophet Muhammad performed the duty entrusted him first by chanting the Quran and, as a result of this, met lots of reactions. Some verses of Koran narrates negative reactions which were revealed during the chanting of Quran. These verses desipher the features of people of denial and also reveals how helpless they were against the miracle of Quran. The reactions dealt with in verses occurred as actions in which sometimes words, sometimes acts and sometimes both were used. Previous prophets also came across some of these reactions; however, with the difference that at the target of the reactions directed to Prophet Muhammad existed the Holy Quran. As it is understood from related verses, people of denial try to cover the verses of Quran chanted to them with their words and behaviors. In this article, verses mentioning the negative reactions against the chanting of Quran will be interpreted. Thus, denier positions against Quran and their results

* Bu makale yazarın *Kur'ân-ı Kerim'de Tilâvet* (Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2015) isimli doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

** Dr., Kastamonu Kız Anadolu İmam-Hatip Lisesi
(gulogluvildan@gmail.com)

will be determined and the significance of keeping away from them will be emphasized.

Giriş

Kur'an-ı Kerim, ilahî irşat metodu çerçevesinde yaşanmış olaylardan kesitler sunar. Hidâyete erme isteğinde olan insana, olumlu örnekleri anlatıp özendirdiği gibi olumsuz tiplerden de bahsedip sakındırır. Onun tilâveti sırasında gösterilen olumsuz tepkileri anlatan âyetler, inanan insanların sakınmaları gereken söz ve tavırları sergilemeleri açısından önemlidir. Bu âyetlerin incelenmesi, bu olumsuz söz ve davranışların tespitini sağlayacak ve neticede onlardan sakınma imkânı sunacaktır.

Gönderilişinden itibaren Kur'an'a ve başta Peygamber (sas) olmak üzere Kur'an ehline yöneltilmiş saldırılar olmuştur. Kur'an'ın nüzülü sırasında yoğun bir şekilde görülen bu sataşmalar, Kur'an'ın tilâvetine karşı tepkilerin anlatıldığı âyetlerde detaylı bir şekilde işlenmektedir. İlgili âyetler, inkâr ehlinin karakterlerini ifşa ettikleri gibi inkâra zemin hazırlayan unsurlara da işaret etmektedirler. Yine bu âyetler, inanmayanların mucizeler karşısında ortaya koydukları söz ve davranışları sergilemeleri açısından da önemlidir. Zira Kur'an âyetleri, Hz. Peygamber'in en büyük mucizesidir ve bu âyetlerin tilâveti, muhataplara mucizelerin sunulması anlamına da gelmektedir. Konuyla ilgili âyetlerin istisnasız hepsinde tilâvet olunanın, 'âyât/âyetler' olarak ifade edilmesi de bu duruma işaret etmektedir.¹

Yukarıda ana hatlarıyla sıralamaya çalıştığımız özellikleri dolayısıyla Kur'an'da Kur'an tilâvetine karşı gösterilen tepkileri ele alan âyetlerin toplu bir şekilde ele alınıp incelenmesi, önemli ve gerekli bir çalışma olarak karşımıza çıkmıştır. Bu konuda özel bir araştırmanın yapılmaması da bu çalışmayı ayrıca önemli kılmaktadır. Konuyla ilişkilendirilebilecek bazı araştırmalar vardır.² Ancak bunlar, "Kur'an'a

¹ el-Câsiye Sûresi'nin 8. âyetinin tefsirinde Mâtürîdî, bu hususu şu şekilde ifade etmektedir: "Buradaki آيَاتِ اللَّهِ تَنْزِيلِهِ عَلَيْهِ: kendisine okunan Allah'ın âyetleri' ile kastedilenin Kur'an olması da, Allah'ın vahdaniyetine veya Resûlullah (sas)'ın risâletine işaret eden deliller olması da mümkündür." Bk. Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd, *Te'vîlâtü Ehli's-sünne* (nşr. Mecdî Basellûm), I-X, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2005, IX, 218.

² Bk. İshak Özgel, "Tarihsel Yorum Perspektifiyle Kur'an'da Muhâliflerin Peygamberlere Tepkileri", *Tabula Rasa: Felsefe-Teoloji*, 3 (2003/8), s. 267-280; İlhan Şahin, *Kur'an-ı Kerim'e Göre Nübüvveti Karşı Tepkiler ve Sonuçları* (Yüksek

göre bütün peygamberlere veya dinlere yöneltilen tepkileri" ele almaktadırlar. Çalışmamız ise Kur'an tilâveti sırasında ortaya konulan, başta Kur'an'ı ve Hz. Muhammed'i hedef alan tepkileri ve bunların sonuçlarını incelemesi yönüyle orijinaldir. Bu araştırmada yer yer diğer peygamberlere yöneltilen tepkilerden bahsedilecektir. Ancak bu, Kur'an'a ve Hz. Muhammed'e yöneltilen tepkilerin onlarla karşılaştırılması amacıyla yapılacaktır. Esas amacımız Kur'an'ın tilâveti sırasında gösterilen tepkileri belirlemek ve bunların sonuçlarını dile getirmektir. Bu çalışmanın Kur'an'a yönelik saldırıları tespit konusunda ve bunlara verilecek cevapların belirlenmesi sahasında önemli katkılar sağlayacağı inancındayız. Aynı zamanda bu araştırma, inkâr ehlinin özelliklerini belirlemeye imkân verecek ve Kur'an'ı inkârın arka planını görerek inkârın mantıksızlığını ortaya koymaya da yardımcı olacaktır.

Âyet-i kerimelerde, Kur'an tilâvetine karşı olumsuz tepkilerle ilgili birçok örnek verilmiştir. Bunları, 'sözlü tepkiler' ve 'fiilî tepkiler' olmak üzere iki kategoride incelemek mümkündür:

A. Tilâvet Karşısında Kâfirlerin Sözlü Tepkileri

Âyetlerde kâfirlerin Kur'an âyetleri karşısında sözlü tepkiler verdikleri anlatılmaktadır. Bunlar şu şekilde sıralanabilir:

1. "Evvelkilerin Masalları" İthamı

Kur'an'da müşriklerden bazen tek bir şahsın bazen de bir topluluğun Kur'an âyetleri için 'evvelkilerin masalları' dedikleri nakledilmektedir.³ İlgili rivayetlere göre bu sözü söyleyenler, Hz. Peygamber döneminde yaşayan Mekke müşrikleridir.⁴ Ümmî bir toplumun fertleri olan bu kimseler; sanki Kur'an âyetlerini, Ehl-i kitap'tan duyduklarına benzeterek böyle söylemişlerdir. Taberî (ö. 310/923)'nin naklettiği bir rivayet de bu hususa işaret etmektedir.⁵ Kur'an'da, Hz. Muhammed'den önceki peygamberlere böyle bir tepki yöneltildiğinden bahsedilmemektedir.

Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2006); Recep Orhan Özel, "Kur'an'a Göre Dine Yöneltilen Elitist Tepkiler", *Turkish Studies: Türkoloji Araştırmaları*, 9 (2014/5(3)), s. 1707-1729.

³ el-En'âm 6/25; el-Enfâl 8/31; en-Nahl 16/24; el-Mü'minûn 23/83; el-Furkân 25/5; en-Neml 27/68; el-Ahkâf 46/17; el-Kalem 68/15; el-Mutaffifin 83/13.

⁴ Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd, *Medârikü't-tenzil ve hakâiku't-te'vil* (nşr. Abdülmecîd Ta'me Halebî), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2000, s. 317, 598, 763, 795, 854, 1127.

⁵ Taberî'nin İbn Cureyc'den naklettiğine göre o şöyle anlatmıştır: "Nadr b. Hâris tüccar olarak İran'a gider gelirdi. Bu yolculuklarının birinde İncil

Söz konusu âyetlerde geçen “أساطير” kelimesinin ‘muntazam olmayan, aslı olmayıp uydurulan batıl sözler;⁶ biri diğlerinden duymak suretiyle tekrar edilip söylenen, tesiri ve halâveti kalmamış batıl hikâyeler⁷ anlamında olduğu ifade edilmiştir. Buna göre “أساطير الأولين” sözüne, ‘evvelkilerin masalları’ şeklinde bir mana vermek mümkündür.

İlgili âyetlerden üçünde müşriklerin ‘evvelkilerin masalları’ sözünü, bizzat Kur’ân tilâvetine tepki olarak söyledikleri anlaşılmaktadır. Bu âyetlerin ikisinde üçüncü tekil şahıs kipi kullanılmıştır. Bunlardan Kalem Sûresi’nin 15. âyeti, “إِذَا تَثَلَّى عَلَيْهِ آيَاتُنَا قَالَ أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ” : “Âyetlerimiz kendisine okunduğu zaman, ‘Öncekilerin masalları!’ der.” şeklindedir. Bu âyetin Mekke müşriklerinin ileri gelenlerinden Velid b. Muğîre, Ahnes b. Şerik veya Esved b. Abdiyağûs hakkında nazil olduğu söylenmiştir.⁸ Âyetin öncesinde, bu sözü söyleyenin dokuz çirkin vasfı şu anlamdaki ifadelerle sıralanmıştır: “(Resulüm!) Alabildiğine yemin eden, aşağılık, daima kusur arayıp kınayan, durmadan lâf götürüp getiren, iyiliği hep engelleyen, mütecaviz, günaha dadanmış, kaba ve haşin, bütün bunlardan sonra bir de soysuzlukla damgalanmış kimselerden hiçbirine, mal ve oğulları vardır diye, sakın boyun eğme.”⁹ Bu âyetler grubundaki son beyan olan

okuyan, rükû ve secde eden bir grup keşişe rastladı. Mekke’ye geldiğinde Muhammed’e vahiy geldiğini ve onun da rükû ve secde ettiğini görünce keşişlerden duydukları sebebiyle: “İşittik, istersek biz de bunun bir benzerini söyleriz.” dedi ve bunun üzerine “Âyetlerimiz onlara okunduğu zaman ‘İşittik, istersek biz de bunun bir benzerini söyleriz. Bu, eskilerin masallarından başka bir şey değildir’ dediler.’ âyet-i kerimesi nazil oldu.” Bk. Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vili âyi’l-Kur’ân*, I-XV, Dârü’l-Fikr, Beyrut 1988, IX, 231.

⁶ Halil b. Ahmed, Ebû Abdirrahmân el-Ferâhîdî, *Kitâbu’l-‘Ayn müratteben alâ hurûfi’l-mu’cem* (nşr. Abdulhamid Hendâvî), I-IV, Dâr’ul-Kütübî’l-‘İlmiyye, Beyrut 2002, II, 243; Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbü’l-luga* (nşr. Muhammed Ali en-Neccâr ve dğr.), I-XV, Dâr’ul-Mısriyye, Beyrut 1964, XII, 327; Cevherî, İsmail b. Hammâd, *Sihâh* (nşr. Halil Me’ mûn Şeyhâ), Dâr’ul-Ma’ rife, Beyrut 2007, s. 492.

⁷ Abduh, Muhammed, *Cüzü ‘Amme*, el-Cem’iyyetü’l-Hayriyyetü’l-İslâmiyye, Mısır 1922, s. 43.

⁸ İbnü’l-Cevzî, Ebû’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî, *Zâdü’l-mesîr fi ilmi’t-tefsîr* (nşr. Züheyr eş-Şâvîş), I-IX, el-Mektebetü’l-İslâmî, Beyrut 1984, VIII, 331-332.

⁹ Bu çalışmada heyet tarafından hazırlanan meâlden istifade edilmiştir. Bk. *Kur’ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli* (çev. Ali Özek ve dğr.), TDV, Ankara 2007, s. 563.

“أَنْ كَانَ ذَا مَالٍ وَبَنِينَ”¹⁰ ifadesi, kendisinden sonraki âyete bağlanarak “Mal ve oğullar sahibi oldu diye, kendisine âyetlerimiz okunduğu zaman ‘eskilerin masalları’ dedi.” şeklinde de anlaşılmıştır.¹¹ Âyetlerin devamında ise Yüce Allah’ın “سَتَسِمُهُ عَلَى الْخُرُطُومِ : Yakında biz onun burnunu damgalayacağız.” buyurarak, mal ve evlat bahsettiği bu kimsenin âyetlerine karşı sergilediği tutumu kınadığı ve hatta onu tehdit ettiği görülmektedir. Çünkü bir insanın, Yüce Allah’ın bahsettiği bunca nimetlere karşılık O’nun âyetlerini ve peygamberini alaya alıp saldırmaması, son derece çirkin bir davranıştır. Hatta tek başına bile, kendisinden önce sıralanan bütün çirkin sıfatlara denk bir tutumdur.¹²

“وَإِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِ آيَاتُنَا قَالَ أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ” âyeti, aynı şekilde Mutaffifin Sûresi’nde de bulunmaktadır.¹³ Bu âyetin öncesinde yer alan âyetlere göre, “evvelkilerin masalları” sözünü söyleyen, inkârcı niteliği ile öne çıkan ve özellikle ahireti yalanlayan bir kimsedir. Râzî (ö. 606/1210)’nin naklettiğine göre Kelbî (ö. 146/763) bu kimsenin Velîd b. Muğire olduğunu, diğer müfessirler ise Nadr b. Hâris olduğunu söylemişlerdir. Âyetin bu sıfatları taşıyan herkesten bahsettiği de söylenmiştir.¹⁴ Bu âyetin de önceki âyette olduğu gibi tehdit ifadeleriyle devam ettiği görülmektedir. Bu âyetlere göre ilgili kimseler, ahiret cezasına çarptırılacaklardır.¹⁵ Bütün bunlar ise Yüce Allah’ın Kur’ân’a karşı bu alaycı cümleyi söyleyen kimselere ne çok gazap ettiğini göstermektedir.

Medenî bir sûre olan Enfâl Sûresi’nin 31. âyetinde ise aynı tepki, çoğul kalıp kullanılarak¹⁶ şu şekilde ifade edilmiştir: “وَإِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا قَالُوا قَدْ سَمِعْنَا لَوْ : Onlara karşı âyetlerimiz okunduğu zaman, ‘Duyduk, istesek biz de bunun benzerini elbette söyleriz. Bu, eskilerin masallarından başka bir şey değildir’ dediler.” Bu âyetin nüzul sebebi olarak iki çeşit rivayet nakleden Taberî, neticede âyetin Nadr b.

¹⁰ el-Kalem 68/14.

¹¹ Râzî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer, *Mefâtihu’l-gayb*, I-XXXII, Dâru’l-Fikr, Beyrut 1981, XXX, 85.

¹² Kutub, Seyyid, *Fî zilâli’l-Kur’ân*, Dâru’ş-Şurûk, Kâhire 2003, s. 3663.

¹³ el-Mutaffifin 83/13.

¹⁴ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, XXXI, 94-95.

¹⁵ el-Mutaffifin 83/15-17.

¹⁶ Âyetteki çoğul kullanımıyla ilgili açıklamalar için bk. Ebüssuûd, Muhammed b. Muhammed el-İmâdî, *İrşâdü’l-’akli’s-selîm ilâ mezâyê’l-Kur’âni’l-kerîm*, I-V, Mektebetü’r-Riyâdî’l-Hadîse, Riyâd t.y., II, 485; Medine’de inkâr ehli, çeşitli gruplardan oluşmaktaydı. Bu sözün Mekki sûrelerde tek bir şahıstan nakledilirken burada çoğul şahıs kipiyle aktarılması bununla da ilişkili olabilir.

Hâris'le ilgili olduğunu belirtmektedir. Ona göre bu sözleri söyleyenler, Kur'ân'ın (eski) ümmetlerin yazdıkları şeylerden ibaret olduğunu yani Allah tarafından vahiy edilmediğini, anlatmak istemektedirler.¹⁷ Sonuç olarak müşriklerin Kur'ân âyetlerini, zaten inanmadıkları önceki kitaplara benzettikleri ve Kur'ân'ın "uydurma, önceki kitaplardan derleme olduğuna inanarak"¹⁸ bu sözü söyledikleri anlaşılmaktadır.

Enfâl Sûresi'nin 31. âyetinin devamında ise Yüce Allah, bu kimse veya kimselerin "Ey Allah'ım, eğer şu (Kur'ân) senin katından inmiş hak (kitap) ise hemen üzerimize gökten taş yağdır veya bize elem dolu bir azap getir!"¹⁹ dediklerini nakletmektedir. Bundan sonra da peygamberi (sas) onların içinde bulunduğu sürece onlara azap etmeyeceğini;²⁰ daha sonra ise "Allah onlara ne diye azap etmesin?"²¹ buyurarak aralarından peygamberi çıktıktan sonra onlara azap edeceğini, beyan etmektedir.²² Râzî'nin bildirdiğine göre âlimler, bu azabın ne olduğu hususunda da ihtilaf etmişlerdir. O, bazı müfessirlerin bu konuda 'Onlara, tehdit edildikleri bu azap, Bedir Günü gelmiştir.' izahını yaptıklarını, bazılarının ise bu azabın Mekke'nin fethi günü gerçekleştiğini söylediklerini ifade etmiştir. İbn Abbas (ö. 68/687-88)'ın ise bu konuda şöyle dediğini nakletmiştir: "(İkinci âyette geçen) bu azap, ahiret azabı; Allah'ın onlardan kaldırdığı azap ise, dünya azabıdır."²³ İbn Abbas'ın bu izahı, ilgili âyetlerden çıkarılması mümkün genel bir hükümlerle alakalı gözükmemektedir. Zira gerçek azap ahirette olacağından ve Ümmet-i Muhammed bu dünyada toplu cezaya çarptırılmayacakları için ilk âyette onların azap edilmeyecekleri dile getirilmiş olabilir.²⁴ Buna mukabil önceki izahları haklı çıkararak rivayetler de bulunmaktadır. Mesela bu âyetlerin nüzulüne sebep olan Nadır b. Hâris'in Bedir Savaşı'nda esir

¹⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, IX, 231-232.

¹⁸ İbn Kesîr, İmâdüddîn Ebü'l-Fidâ İsmail b. Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm* (nşr. Mustafa Seyyid Muhammed ve dğr.), I-XV, Mektebetü Evlâdi's-Şeyh li't-Türâs, Kâhire 2000, XIV, 285.

¹⁹ el-Enfâl 8/32.

²⁰ el-Enfâl 8/33.

²¹ el-Enfâl 8/34.

²² Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XV, 164.

²³ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XVI, 164.

²⁴ Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Allah sizi (şu) üç şeyden himaye etmiştir: Peygamberinizin size beddua edip de sizin toptan helâk olmanızdan, batıl ehlinin hak ehline galebesinden, dalalet üzere birleşmenizden." Bk. Ebû Dâvûd, "Fiten", 1.

edildiği, sonra da öldürüldüğü nakledilmiştir.²⁵ Bu tür rivayetlere göre ise Kur'an'a ve Peygamber (sas)'e karşı söylenen çirkin sözlerin ve sergilenen olumsuz tepkilerin dünyada da cezasız kalmadığı görülmektedir. Gerçek ve şiddetli azap ise elbette ahirette vaki olacaktır.²⁶

2. Sosyal Konum Karşılaştırması Yapma

Yüce Allah, Meryem Sûresi'nde zalimleri bekleyen azap sahnelerinden bahsetmiştir. Bu zalim kimselerin en önemli özellikleri arasında ise şu iki hususa yer vermiştir: öldükten sonra diriltilmeyi kabul etmemek ve tilâvet edilen âyetlere rağmen inkâra devam etmek. İlgili âyete göre bu inkârcı kimseler, kendilerine tilâvet edilen âyetler karşısında iman edenlere, 'bu iki guruptan hangisi makam bakımından daha iyi ve toplanılan meclis bakımından daha güzeldir' demişler ve sahip oldukları sosyal statünün kendilerini üstün kıldığını söylemeye çalışmışlardır. (وَإِذَا تَنَالَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا أَيُّ الْفَرِيقَيْنِ خَيْرٌ مَّقَامًا وَأَحْسَنُ نَدِيًّا²⁷)

Müşriklerin bu sözleri, aslında onların Kur'an karşısında son derece aciz kaldıklarını ortaya koymaktadır. Onlar, okunan âyetler karşısında sözü başka taraflara çekerek mugalata yapmaktadırlar. Beyzâvî (ö. 685/1286) bu durumu, şu sözleriyle ifade etmektedir: "Müşrikler, bu açık âyetleri işitip de onlara karşı koymaktan aciz kaldıklarını gördüklerinde, görüşlerinin kıtlığından dolayı, ellerinde olan dünya mallarıyla iftihar etmeye ve bu malın çokluğunu kendilerinin üstünlüğüne ve Allah katında iyi bir durumda olduklarına delil getirmeye başlamışlardır. Allah da onları(n bu sözlerini) şu tehdit ifadeleriyle reddetmiştir:²⁸ " وَكَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ " ²⁹ "مِنْ قَرْنٍ هُمْ أَحْسَنُ أَتَانًا وَرِيًّا Yukarıdaki âyetin nüzul sebebiyle ilgili rivayetler de bu duruma işaret etmektedir. Nakledildiğine göre âyet, Nadr b. Hâris ve fâcir taraftarları hakkında nazil olmuştur. İlgili rivayette onların saçlarını tarayıp yağlayarak hoş kokular süründükleri, süslü ve pahalı elbiseler giyip fakir Müslümanlara karşı bu sözleri söyledikleri nakledilmiştir.³⁰ Yani müşriklerin bu söz ve davranışlarında, Kur'an

²⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, IX, 231-232.

²⁶ er-Ra'd 13/34; Tâhâ 20/127; ez-Zümer 39/26; Fussilet 41/16; el-Kalem 68/33.

²⁷ Meryem 19/73.

²⁸ Beyzâvî, Nasirüddin Ebû Saîd Abdullah b. Ömer, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, I-V, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, Beyrut t.y., IV, 17.

²⁹ Meryem 19/74.

³⁰ Âlûsî, Şihâbüddin Mahmûd b. Abdillâh, *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Kur'âni'l-'azîm ve's-seb'ül-mesânî*, I-XXX, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, Beyrut t.y., XVI, 125.

karşısındaki acizliklerini sahip oldukları dünyalıklarla kapatma çabası vardır.

Kur'ân-ı Kerîm'e baktığımızda önceki peygamberlere karşı da bu tarzda tepkilerin yapıldığını, özellikle Hz. Nuh'un, kendisine alt tabakadan insanların inanmış olması sebebiyle eleştirildiğini görmekteyiz.³¹ Hz. Musa ve Harun peygamberler hakkında ise "أَتُومِنُ لِبَشَرَيْنِ مِثْلِنَا وَقَوْمُهُمَا لَنَا عَابِدُونَ"³² denildiği nakledilmiştir. Bu âyette de münkirlerin inananlarla kendileri arasında sosyal konum karşılaştırması yaparak inkâr ettikleri anlatılmaktadır. Aslında bu tür tepkilerin altında, inkâr ehlinin kendilerini büyük görmeleri ve sahip oldukları dünyalıklara güvenmeleri yatmaktadır. Onlara göre bir kimsenin sosyal konumunun iyi olması, onun Allah katında da iyi olduğunu göstermektedir. Buna göre de Peygamberlik ve iman gibi nimetler de bu kimselere verilmelidir.³³ Netice itibarıyla bu tür bir tepkiyle bütün peygamberlerin karşılaşmış olabileceğini söyleyebiliriz. Burada konumuz itibarıyla ele aldığımız tepkinin merkezinde ise Kur'ân mucizesini örtme çabası bulunmaktadır. Zira ilgili âyetten müşriklerin kendilerine okunan âyetler karşısında, Kur'ân ehlini küçümseyerek Kur'ân'ın değerini yok etmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. Buna karşılık olarak ise Yüce Allah'ın "Onlardan önce mal, mülk ve görünümü daha güzel olan nice nesilleri helâk ettik."³⁴ buyurduğu görülmektedir. Bu da onları büyük bir azap ile tehdit etmesi ve bu tür beyanlarda bulunarak inkâr eden kimseleri cezasız bırakmayacağını ifade etmesi anlamına gelmektedir.

3. Yeni Bir Kur'ân Teklif Etme

Yûnus Sûresi'nin 15. âyetinde bu teklif, şu şekilde geçmektedir: "وَإِذَا تُلِيٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ قَالَ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا إِنَّتَ بِرُءُوسِنَا غَيْرِ هَذَا أَوْ بَدِّلْهُ" : Âyetlerimiz kendilerine apaçık birer delil olarak okunduğunda, (öldükten sonra) bize kavuşmayı ummayanlar, 'Ya (bize) bundan başka bir Kur'ân getir veya onu değiştir' dediler."

Müfessirler, müşriklerin âyette ifade edilen bu isteklerinin ne anlama geldiği konusunda üç türlü izahta bulunmuşlardır. Bu izahlara göre müşrikler bu sözleriyle ya Hz. Peygamber'den vaadi tehdide, tehdidi de vaade; helâli harama, haramı da helale değiştirmesini istemişlerdir. Ya ondan Kur'ân'da yer alan putlarının ayıplanması ve akıllarının hafife

³¹ Hûd 11/27; eş-Şuarâ 26/111.

³² el-Mü'minûn 23/47.

³³ ez-Zuhruf 43/31.

³⁴ Meryem 19/74.

alınması gibi hususların kaldırılmasını talep etmişlerdir. Yahut da Hz. Peygamber'den, Kur'ân'da bulunan öldükten sonra dirilme ile ilgili açıklamaları kaldırması isteğinde bulunmuşlardır.³⁵ Bunun karşılığında ise Yüce Allah, Hz. Peygamber'e "Onu kendiliğimden değiştirmem benim için olacak şey değildir. Ben ancak bana vahyolunana uyarım. Eğer Rabbime isyan edecek olursam, elbette büyük bir günün azabından korkarım, de!" emrini vermiştir. (*فَلْ مَا يَكُونُ لِي أَنْ أُبَدِّلَهُ مِنْ تَلْقَائِي نَفْسِي إِنْ اتَّبَعُ إِلَّا مَا (يُوحَىٰ إِلَيَّ إِنِّي أَخَافُ إِنْ عَصَيْتُ رَبِّي عَذَابٌ يَوْمَ عَظِيمٍ*)³⁶ Bununla Yüce Allah, isyan etme halinde, büyük bir azapla yüz yüze gelme konusunda, peygamberinin de başka insanlar gibi olduğunu beyan buyurmuştur.³⁷ Aslında Yüce Allah'ın bu beyanı, müşriklerin yeni bir Kur'ân istemeye yönelik sözlerini şiddetle reddettiğini göstermektedir. Zira Yüce Allah, bu konuda Peygamber'ine bile müsamaha göstermediğine göre başkalarının bu yöndeki isteklerini hoş karşılaması mümkün değildir. Ayrıca ilgili âyette Kur'ân'ı değiştirme işi, apaçık bir isyan ve ahiret azabını mucip bir konu olarak değerlendirilmektedir. Bu durumda onu isteme de aynı şekilde isyandır ve azaba layıktır.

Râzî'ye göre müşrikler, Hz. Peygamber (sas)'i Kur'ân'ı uydurmakla itham ettiklerinden dolayı böyle bir talepte bulunmuşlardır. İşte bu sebeple Yüce Allah, bir sonraki âyette şu sözleriyle bu ithamın hükümsüzlüğünü ortaya koymuştur:³⁸ " *فَلَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا تَلَوْتُمْ عَلَيْهِمْ وَلَا تَذَرْتُمْ بِهِ فَقَدْ* " *أَلَيْسَتْ فِيكُمْ غُمْرًا مِنْ قَبْلِهِ أَفَلَا تَعْلَمُونَ*³⁹ Müşriklerin bu sözü, alay etmek için söyledikleri de ifade edilmiştir. Âyetle ilgili İbn Abbas ve Kelbî'nin şöyle dedikleri nakledilmiştir: "Bu âyet, Mekke halkından Kur'ân ile alay edenler hakkında indi. Onlar şöyle demişti: Ey Muhammed! İçinde senden istediklerimiz bulunan başka bir Kur'ân getir."⁴⁰ Müşrikler bu sözü, hangi amaca yönelik söylemiş olurlarsa olsunlar, neticede şiddetle reddedilmişler ve büyük bir günün azabı ile tehdit edilmişlerdir.

³⁵ Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân* (nşr. Abdullah b. Abdulmuhsin ve dğr.), I-XXIV, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2006, X, 466-467.

³⁶ Yûnus 10/15.

³⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XVII, 59.

³⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XVII, 60.

³⁹ Yûnus 10/16.

⁴⁰ Ebû Hayyân, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yusûf el-Endülüsî, *el-Bahru'l-muhîd* (nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve dğr.), I-VIII, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1993, V, 135.

4. Hz. Peygamber'i Ataların Taptıklarından Alıkoymakla Suçlama

Sebe' Sûresi'nin 38. âyetinde Yüce Allah, " وَالَّذِينَ يَسْعَوْنَ فِي آيَاتِنَا مُعَاجِزِينَ أُولَئِكَ فِي الْعَذَابِ مُحْضَرُونَ : Âyetlerimizi etkisiz kılmak için yarışanlar var ya, işte onlar azap için hazır bulundurulacaklar." buyurmaktadır. Müşriklerin Kur'ân âyetlerini etkisiz kılma girişimlerinin başında ise gerek Kur'ân âyetlerine gerekse Hz. Peygamber'e karşı asılsız ithamlarda bulunmaları gelmektedir. Sebe' Sûresi'nin 43. âyetinde bu ithamlardan üçüne değinilmektedir. Sûrenin 42. âyetinin beyanına göre müşriklerin bu sözleri, aynı zamanda onların ahirette Cehennem azabına çarptırılmalarına sebep olacak yalanlama faaliyetleri içerisine girmektedir.

Müşriklerin yalanlama ve karalama ifadelerinden biri olan "Bu sadece, atalarınızın tapmakta olduğu şeylerden sizi alıkoymak isteyen bir adamdır" sözü, ilgili âyette, onların Kur'ân tilâvetine tepki olarak söyledikleri üç cümleden biri olarak nakledilmektedir. Âyetin tamamı şu şekildedir: " وَإِذَا تَنَزَّلَتْ عَلَيَّمْ آيَاتُنَا نَبَّاتٍ قَالُوا مَا هَذَا إِلَّا رَجُلٌ يُرِيدُ أَنْ يَصْنَعَكُمْ عَمَّا كَانَ يَعْبُدُ آبَاءَكُمْ " Bu âyette anlatıldığına göre müşrikler, Kur'ân âyetleri okunduğunda üç aşama arz eden bir karalama çabasına girmişlerdir. Bunlar, müşriklerin halka halka ileri sürdükleri bir dizi suçlamalar zinciridir. Hz. Peygamber'i ataların taptıklarından alıkoymakla itham etmeleri de bu suçlamaların ilk halkasını oluşturmaktadır. Bu sözleriyle onlar, öncelikle bu âyetleri getiren zatı hedef almaktadırlar.⁴¹ Ebû Hayyân (ö. 745/1344), "Onlar, tilâvet edeni karalamakla işe başlamışlardı çünkü o, ilahlarını kötülüyordu." demektedir.⁴²

Bursevî (ö. 1137/1725), müşriklerin âyette nakledilen sözlerinde, Hz. Peygamber için nekre ifade kullanmalarının, onu alaya alma anlamında olduğunu, zira onu gayet iyi tanıdıklarını ifade etmektedir. Yine 'babalarınızın tapmakta olduğu' şeklinde 'babalar' kelimesini, muhataba izafe ederek kullanmalarını da, muhatapların asabiyet damarlarını harekete geçirerek onların şirkte karar kılmalarını sağlamak ve onları tevhitte nefret ettirmek amacına yönelik bulmaktadır.⁴³

⁴¹ Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî, *el-Keşşâf 'an hakâiki't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl* (nşr. Muhammed Abdüsselâm Şâhîn), I-IV, Dâru'l-Kütübî'l-İlmîyye, Beyrut 2006, III, 571; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, VII, 274; Kutub, *Fî zilâli'l-Kur'ân*, s. 2913.

⁴² Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, VII, 274.

⁴³ Bursevî, İsmail Hakî, *Rûhu'l-beyân*, I-X, Eser Kitabevi, İstanbul 1971, VII, 305.

Kur'ân-ı Kerîm'de başka peygamberlerin de bu türde tepkilere maruz kaldıkları anlatılmaktadır.⁴⁴ Hatta bazı âyetlerde isim verilerek Hz. Nuh,⁴⁵ Hz. Hûd,⁴⁶ Hz. Sâlih,⁴⁷ Hz. Şuayb,⁴⁸ Hz. İbrahim⁴⁹ ve Hz. Musa⁵⁰ peygamberlerin de toplumlarını 'atalarının dininden döndürmekle' itham edildikleri ifade edilmektedir. Mâtürîdî (ö. 333/944) bu duruma şu cümleleriyle işaret etmektedir: "Bütün peygamberler, kavimlerini babalarının taptığı putlardan uzaklaştırmayı istemişlerdir; (inkârcı) elebaşlarının bu sözleri ise peygamberlere karşı tebaalarını kışkırtmaya yönelik olmuştur."⁵¹ Netice itibariyle diyebiliriz ki bütün peygamberlerin karşılaştıkları bu tepki ile Hz. Muhammed de karşılaşmıştır. Şu farkla ki ona yöneltilen bu tepki, Kur'ân tilâveti esnasında cereyan etmiştir. Bu da inkârcıların Kur'ân'ı getiren zatı karalamaya çalışarak Kur'ân mucizesini etkisiz hale getirmeyi amaçladıklarını göstermektedir. Bu arada muhatapların atalarına olan bağlılıklarını da kullandıkları görülmektedir.

5. Kur'ân'a "İftira" Deme

Arapça'da el-Feryü (الْفَرْيُ) kelimesi, 'dikmek ve onarmak için deriyi kesmek' anlamında, ifrâün (إِفْرَاءٌ) kelimesi ise 'bozmak için (deriyi kesmek)' manasında kullanılmıştır. İftira (إِفْتِرَاءٌ) sözcüğü ise bu anlamların her ikisini de ifade etmekle beraber daha çok bozma anlamında kullanılmıştır. FRY/"فَرَى" kelimesinin 'yalan uydurmak' manasına geldiği de ifade edilmiştir. Aynı şekilde bu kelimenin Kur'ân'da da 'yalan söyleme, şirk koşma ve zulmetme' ile ilgili olarak kullanıldığı görülmektedir.⁵²

⁴⁴ İbrâhim 14/10.

⁴⁵ el-Mü'minûn 23/24.

⁴⁶ el-A'raf 7/70.

⁴⁷ Hûd 11/62.

⁴⁸ Hûd 11/87.

⁴⁹ el-Enbiyâ 21/52-54.

⁵⁰ Yûnus 10/78.

⁵¹ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, VIII, 457.

⁵² Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, III, 319; İbn Fâris, Ebü'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ, *Mu'cemü Mekâyisi'l-luga* (nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), I-VI, Dâru'l-Fikr, y.y. 1979, IV, 496-497; İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân* (nşr. Safvân Adnân Dâvûdî), ed-Dâru's-Şâmiyye, Beyrut t.y., s. 634.

Kur'ân-ı Kerim'de iftira ve aynı kökten türemiş olan çeşitli kelimelerin toplamda elli dokuz yerde geçtiği görölmektedir.⁵³ Bunların dokuzunda, müşriklerin Hz. Peygamber için 'iftira etti' dedikleri nakledilmektedir.⁵⁴ Kur'ân'da inkârcıların diğer peygamberlerden Hz. Hud için " إِنَّ هُوَ إِلَّا رَجُلٌ " ⁵⁵ ve Hz. Musa'nın getirdiği âyetler için " مَا هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُّفْتَرَىٰ " ⁵⁶ ifadelerini kullandıkları beyan edilmektedir ancak Kur'ân'da kullanılan oran itibariyle 'iftira etti' sözünün en çok Hz. Muhammed (sas) hakkında söylendiği anlaşılmaktadır. Bunun ise inkâr ehlinin Kur'ân mucizesini örtme çabasıyla alakalı olduğu söylenebilir. Zira inkârcıların bu sözlerini aktaran Kur'ân âyetlerine bakıldığında, bu ithamların özellikle Kur'ân ile ilgili olarak ileri süröldükleri görölmektedir. Bunların ikisi ise doğrudan Kur'ân tilâvetine tepki niteliği taşımaktadır.

Bir önceki başlık altında Sebe' Sûresi'nin 43. âyetinde, müşriklerin üç aşamalı diyebileceğimiz bir sözlü saldırıya giriştiklerinin anlatıldığını, ifade etmiştik. Bu âyete göre, zikri geçen sözlü saldırıların ikinci aşamasında müşrikler, Kur'ân'a yönelerek⁵⁷ " مَا هَذَا إِلَّا إِفْكٌ مُّفْتَرَىٰ " demişlerdir. Müşrikler, bu cümledeki ifk (إفك) kelimesini, Kur'ân'da anlatılan tevhid, ba's gibi konular -kendilerince- hakikate mutabık olmadığından, onun (Hz. Peygamber'in) sarf ettiği bir söz olduğunu ifade etmek üzere; müfterâ (مُفْتَرَىٰ) kelimesini ise, Kur'ân'ın Allah'a isnat edilmiş olmasını iftira olarak değerlendirmeleri sebebiyle kullanmışlardır. (Bu âyette) iftira, kasıtlı olarak yalan söylemek, anlamına gelmektedir. Müşrikler bunu, inat ve kibirlerinden söylemişlerdir. Zira onların önde gelenlerinden Utbe b. Rabîa bile "Vallahi bu, ne bir şiir ne bir kehanet ne de bir sihirdir." demiştir.⁵⁸ Neticede bu iddiaları, onların Hz. Peygamber (sas)'i yalanlamaları ve onun insanlara ilettiği mesajı Yüce Allah'tan getirdiğini reddetmeleri anlamına gelmektedir.⁵⁹

Kur'ân'da müşriklerin kendilerine âyetler okunur okunmaz (Hz. Peygamber için) 'iftirâ etti' dedikleri Ahkâf Sûresi'nde de ifade

⁵³ Kur'ân'da iftiranın kullanımlarıyla ilgili bkz. Mustafa Çağrı, "İftira", TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA), XXI, 522-523.

⁵⁴ Yûnus 10/38; Hûd 11/13, 35; el-Enbiyâ 21/5; el-Furkân 25/4; es-Secde 32/3; Sebe' 34/8; eş-Şûrâ 42/24; el-Ahkâf 46/8.

⁵⁵ el-Mü'minûn 23/38.

⁵⁶ el-Kasas 28/36.

⁵⁷ Zemahşeri, Keşşâf, III, 571.

⁵⁸ Bursevî, Rûhu'l-beyân, VII, 305.

⁵⁹ Kutub, Fî zılâli'l-Kur'ân, s. 2913.

edilmektedir.⁶⁰ Ahkâf Sûresi'nin 7. âyetinde önce, “ وَإِذَا تَنَالَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ قَالَ ” buyrulmuş; hemen ardından “ أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ ” “فَلْ إِنْ افْتَرَيْتُهُ فَلَا تَمْلِكُونَ لِي مِنَ اللَّهِ شَيْئًا هُوَ أَعْلَمُ بِمَا تُفِيضُونَ فِيهِ كَفَىٰ بِهِ شَهِيدًا بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ وَهُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ : Yoksa ‘Onu uydurdu (iftira etti)’ mu diyorlar? De ki: ‘Eğer ben onu uydurmuşsam, Allah’tan gelecek olana (cezaya) karşı siz benim için hiçbir şey yapamazsınız. O, sizin, hakkında (düşüncesizce) yaygara kopardığınız şeyi daha iyi bilir. Benimle sizin aranızda şahit olarak O yeter! O, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.” ifadelerine yer verilmiştir. Zemahşerî (ö. 538/1143), bu âyetteki “أَمْ” kelimesinin idrâb için olduğunu belirtmiştir. Bu izaha göre müşrikler, âyetleri önce sihir olarak isimlendirmişler sonra da daha ağır bir ithamda bulunmak için “Elbette Muhammed iftira etti.” demişlerdir.⁶¹

Yukarıda zikrettiğimiz iki âyetten başka âyetlerde de, müşriklerin Hz. Peygamber için ‘iftira etti’ dediklerinin nakledildiğini belirtmiştik. Bu asıl iftiralar karşısında ise Yüce Allah, peygamberine nasıl cevap vereceğini öğretmiştir. Mesela müşriklerin “إِنَّمَا أَنْتَ مُنْتَرٍ”⁶² demelerine karşılık olarak, onların bilgisizliklerini dile getirmiş, sonra da şöyle buyurmuştur: “ إِنَّمَا يَنْتَرَى الْكُذِبَ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ : Yalanı, ancak Allah’ın âyetlerine inanmayanlar uydurur. İşte onlar, yalancılardan ta kendileridir.”⁶³ Yine Yüce Allah’ın Kur’ân’da Kur’ân’ın ilahî kaynaklı olduğu konusunda şüphesi olanlara meydan okuduğu ve bu meydan okumaları özellikle müşriklerin Hz. Peygamber’in Kur’ân’ı uydurduğunu kastederek iftira etti (افْتَرَاهُ) ve uydurdu (تَقَوْلَهُ) dediklerini naklettiği bağlamlarda zikrettiği görülmektedir. Demek ki münkirlerin bu sözlerine karşılık verilebilecek en güzel cevap, onlardan Kur’ân gibi bir kitap getirmelerini istemektir. Zira Yüce Allah onlara Kur’ân ile meydan okumuş “Kur’ân’ın benzeri bir söz” veya “onun benzeri on sûre” ya da en azından “onun benzeri bir sûre” getirmelerini istemiştir.⁶⁴

6. Kur’ân’a “Sihir” Deme

Sihir lügatlerde, kendisini şeytanın desteklediği her şey, kendisiyle şeytana yaklaşılabilir ve onun yardımıyla yapılan amel, göz alıcı büyü, göz boyayan ve bir şeyi -aslında öyle olmadığı halde- görüldüğü gibi zannettiren büyü, mehazı latif ve ince olan şey gibi ifadelerle izah

⁶⁰ Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 289.

⁶¹ Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 289.

⁶² en-Nahl 16/101.

⁶³ en-Nahl 16/105.

⁶⁴ et-Tür 52/33-34; Hüd 11/13; Yûnus 10/38.

edilmektedir. Sihir, aynı zamanda zekice, maharetle ve ustalıklı beyan ve söz söyleme anlamına da gelmektedir.⁶⁵

Kur'ân'da, bütün peygamberlerin inkâr edenler tarafından sihirbazlıkla itham edildikleri dile getirilmektedir.⁶⁶ Bu konuda bazı peygamberlerin ise özel olarak zikredildikleri görülmektedir.⁶⁷ Kur'ân'da Hz. Musa'dan sonra en çok sihirle itham edildiğinden bahsedilen peygamber, Hz. Muhammed (sas) olmuştur. Diğer peygamberler gösterdikleri mucizeler sebebiyle sihir yapmakla suçlanırken Hz. Muhammed daha çok getirdiği Kur'ân sebebiyle sihir ithamına maruz kalmıştır. Bu ise Kur'ân'ın Hz. Peygamber'in en büyük mucizesi olmasıyla alakalıdır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla altı âyette Kur'ân,⁶⁸ üç âyette ise Hz. Peygamber'in -genel manada- mucizeleri,⁶⁹ münkirleri tarafından sihir olmakla itham edilmiştir. İki âyete göre inkârcılar, onu 'meshûr' olmakla nitelemişler,⁷⁰ bir âyete göre ise ona sihir nispetinde bulunmuşlardır.⁷¹ Yine iki âyette de Hz. Peygamber için "sihirbaz" dendiği nakledilmiştir.⁷² Şimdi âyetlerin okunması sırasında ortaya konulan sihir ithamı üzerinde duralım:

Sebe' Süresi'nin 43. âyetinde, müşriklerin Kur'ân tilâveti karşısında verdikleri sözlü tepkilerden üçünün art arda sıralandığını beyan etmiştik. İşte bunların üçüncüsü, ilgili âyette şu şekilde ifade edilmektedir: " وَقَالَ الَّذِينَ

⁶⁵ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, II, 220; Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, IV, 290; Cevherî, *Sihâh*, s. 479; Kur'ân'da kullanıldığı manalar için bk. İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *Nüzhetü'l-a'yûni'n-nevâzir fi ilmi'l-vücûh ve'n-nezâir* (nşr. Muhammed Abdülkerîm Kâzım er-Râzî), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1987, s. 353-354.

⁶⁶ ez-Zâriyât 51/52.

⁶⁷ Kur'ân'da beş yerde Hz. Musa için, bir yerde onunla birlikte Hz. Harun için "sihirbaz" dendiği nakledilmektedir. Bk. el-A'raf 7/109; Tâhâ 20/63; eş-Şuarâ 26/34; ez-Zuhruf 43/49; ez-Zâriyât 51/39; Hz. Musa ve Hz. İsa'nın mucizeleri için ise inkârcıların "sihir" dediği ifade edilmektedir. Bk. en-Neml 27/13; el-Kasas 28/36; el-Mâide 5/110; Nesefî, *Medârikü't-tenzil*, s. 309; Yine değişik âyetlerde münkirlerin Hz. Musa'ya sihri nispet ettikleri ve sihirlenmiş anlamında 'meshûr' dedikleri anlatılmaktadır. Bk. el-A'raf 7/132; Yûnus 10/77; Tâhâ 20/57, 71; eş-Şuarâ 26/35, 49; ez-Zuhruf 43/49; el-İsrâ 17/101.

⁶⁸ Hûd 11/7; el-Enbiyâ 21/3; Sebe' 34/43; ez-Zuhruf 43/30; el-Ahkâf 46/7; el-Müddessir 74/24.

⁶⁹ es-Sâffât 37/15; el-Kamer 54/2; es-Saff 61/6.

⁷⁰ el-İsrâ 17/47; el-Furkân 25/8.

⁷¹ el-Enbiyâ 21/3.

⁷² Yûnus 10/2; Sâd 38/4.

وَإِذَا تَنَلُّوا عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُمْ إِنَّ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُّبِينٌ Kur'ân, insan kalbinde sarsıntı meydana getiren ve son derece etkili olan bir yapıya sahiptir. Bu yüzden inkârcılar, "Bu kitap düzmecedir." demeyi de yeterli bulmayıp daha ileri gitmişler ve bundan sonraki aşamada, bu kitabın kalpleri sarsan etkisine gerekçe uydurarak "Bu Kitap, apaçık bir büyüden ibarettir." demişlerdir. Aslında kendileri bile bu saçmalıklarına inanmıyorlar, Kur'ân'ın insan kapasitesini aşan bir Kitap olduğunu biliyorlardı.⁷³

Yine benzeri bir âyette bu durum, "وَإِذَا تَنَلُّوا عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلْحَقِّ : لَمَّا جَاءَهُمْ هَذَا سِحْرٌ مُّبِينٌ : Âyetlerimiz onlara açıkça okunduğu zaman, o küfredenler kendilerine geldiğinde Hak (kitap Kur'ân) için, düşünmeden 'Bu, apaçık bir büyüdür' dediler."⁷⁴ şeklinde beyan edilmiştir. Enbiya Sûresi'nde de bir dizi ithamdan söz edilmiş ve bunların ilki olarak "هَلْ هَذَا إِلَّا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ أَفَتَأْتُونَ السَّحَرَ وَأَنْتُمْ تُبْصِرُونَ : Şu sadece sizin gibi bir insan değil mi? Göz göre göre büyüye mi kapılacaksınız?"⁷⁵ beyanı zikredilmiştir. Zemahşeri'ye göre bu itham, müşriklerin "Peygamber, melek olmalıdır." inançlarına dayanmaktadır.⁷⁶ Bu da onların, bir insanın ancak sihir yoluyla olağan üstü şeyler ortaya koyabileceği kanaatinden hareketle böyle söyledikleri anlamına gelmektedir. Aslında müşrikler bu ithamlarıyla Kur'ân'ın olağan üstü olduğunu kabul etmiş olmaktadır. Nitekim Zemahşeri, bu şekilde bir ithamla inkârcıların, kendi acizliklerini ortaya koymuş olduklarını ve peygamberi (olağan üstü şeyler gösterdiği anlamında) itiraf ettiklerini ifade etmektedir.⁷⁷ Beyzâvi'ye göre de bu itham, müşriklerin Peygamber (sas)'den harikulade ve karşı koymaya güç yetiremedikleri şeyler gördüklerini itiraftan başka bir şey değildir.⁷⁸ Netice itibarıyla Hz. Muhammed'e yöneltilen bu tepkinin Kur'ân mucizesini örtme çabasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

7. Ölülerin Diriltilmesini İsteme

Müşriklerin bu isteği Mekkî bir sûre olan Câsiye Sûresi'nde dile getirilmektedir. Bu sûreye göre ahiretin varlığına inanmayan ve "Dünya hayatımızdan başka hayat yoktur. Ölürüz ve yaşarız. Bizi ancak zaman yok eder."⁷⁹ diyen müşrikler,⁸⁰ kendilerine okunan Kur'ân âyetlerine

⁷³ Kutub, *Fî zılâli'l-Kur'ân*, s. 2913.

⁷⁴ el-Ahkâf 46/7.

⁷⁵ el-Enbiyâ 21/3.

⁷⁶ Zemahşeri, *Keşşâf*, III, 100.

⁷⁷ Zemahşeri, *Keşşâf*, II, 317.

⁷⁸ Beyzâvi, *Envâru't-tenzîl*, III, 104.

⁷⁹ el-Câsiye 45/24.

⁸⁰ İbn Kesîr, *Tefsîrül'l-Kur'âni'l-azîm*, XII, 363.

karşılık “Doğru söyleyenler iseniz babalarımızı getirin” demekten başka bir delil sunamamışlardır. (وَإِذَا نُنْتَلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بِبَيِّنَاتٍ مَا كَانُوا حُجَّتَهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا اتُّوَا بِآيَاتِنَا) (إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ)

Mukâtil (ö. 150/767) yukarıdaki âyetin, öldükten sonra diriltilmeye inanmayanların bu konuda Peygamber (sas) ile münakaşaya girerek ‘Bizim için dağları yürüt, rüzgârları emrimize amade kıl, Kureys’ten yani babalarımızdan iki veya üç adam dirilt! Biz de onlara, öldükten sonra olacağını haber verdiğin şeyleri soralım’ demeleri üzerine nazil olduğunu beyan etmektedir. Mukâtil, onların bu isteklerinin Ra’d Sûresi’nin 31. âyetinde cevaplandığını da söylemektedir.⁸¹ Bu âyet ise mealen şöyledir: “Kendisiyle dağların yürütüleceği veya yeryüzünün parçalanacağı ya da ölülerin konuşturulacağı bir Kur’ân olacak olsaydı (o yine bu kitap olurdu). Fakat bütün emir yalnız Allah’ındır. İman edenler anlamadılar mı ki, Allah dileseydi bütün insanları doğru yola eriştirirdi. Allah’ın sözü yerine gelinceye kadar, inkâr edenlere yaptıkları işler sebebiyle devamlı olarak, ya büyük bir felaket gelecek veya o felaket yurtlarının yakınına inecektir. Şüphesiz Allah, verdiği sözden dönmez.”⁸² Kur’ân’ın tilâveti sırasında, bazı ölülerin diriltilmesini isteyen müşriklerin Câsiye Sûresi’nde de cevapsız bırakılmadığı görülmektedir. Nitekim ilgili âyetin devamında Yüce Allah, Hz. Peygamber’e şöyle demesini emretmektedir: “Allah sizi yaşatıyor. Sonra sizi öldürecek, sonra da kendisinde şüphe olmayan Kıyamet gününde sizi bir araya getirecek ama insanların çoğu bilmezler.”⁸³

Müşriklerin âyetlerin tilâveti sırasında ölülerin diriltilmesini istemeleri, bunu ancak Kur’ân mucizesini bastırmak amacıyla yaptıklarını göstermektedir. Onlara göre, Hz. Muhammed’in gerçekleştirmeyeceği bu dilek, onun peygamber olmadığının kanıtı (hüccet) olacak ve böylece Kur’ân’ın bir hükmü kalmayacaktır. İlgili âyette müşriklerin bu isteklerinin hüccet olarak zikredilmesi de bu hususa işaretleştir.

8. Saçma Sapan Şeyler Söyleme

Bu tepki, Mü’minûn Sûresi’nin 67. âyetinde “تَهْجُرُونَ” ifadesiyle dile getirilmektedir. HCR/“هجر” kökünden olan bu kelime sözlükte “terk etmek, müstehcen söz söylemek, (ateşli hasta veya uyuyan kimse) sayıklamak” gibi anlamlara gelmektedir.⁸⁴ İsfahânî (ö. 502/1108) bu

⁸¹ Mukâtil, *Tefsîr*, III, 840.

⁸² er-Ra’d 13/30.

⁸³ el-Câsiye 45/26.

⁸⁴ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-’Ayn*, IV, 292; Cevherî, *Sihâh*, s. 1087.

kelimenin Mü'minûn Sûresi'nde 'çirkinliğinden ve fenalığından ötürü terk edilmiş söz' anlamında kullanıldığını, beyan etmektedir.⁸⁵

Kur'ân'da, bazı müfessirlere göre müşriklerin Bedir'de azaba uğratılmalarından bahseden, bazılarına göre ise inkârcıların ahirette azaba çarptırılmalarını anlatan âyetlerde, bu azabın nedeni şu şekilde izah edilmektedir: "فَدَ كَانَتْ آيَاتِي تُلَىٰ عَلَيْكُمْ فَكُنْتُمْ عَلَىٰ آعْقَابِكُمْ تُنْكِرُونَ مُسْتَكْبِرِينَ بِهٖ سَامِرًا تَهْجُرُونَ": Çünkü âyetlerim size okunurdu da siz buna karşı büyüklük taslayarak arkanızı döner, geceleyin toplanıp saçma sapan şeyler söyler, hezeyanlar savururdunuz."⁸⁶ Bu âyetin Ebû Tâlib'e giden Kureys'in ileri gelenleri hakkında nazil olduğunu söyleyen Mukâtil, âyetin kısaca "Kur'ân'a inanmazdınız." anlamına geldiğini, belirtmektedir.⁸⁷

"تَهْجُرُونَ" kelimesinin sözlük anlamları doğrultusunda iki yönde tefsir edildiğini söylemek mümkündür. Tefsirinde bu iki tür izaha da yer veren Ferrâ (ö. 207/822) şöyle demektedir: "Hicran, terk etmek manasına göre 'gece olunca, Kur'ân'ı ve Peygamber (sas)'i terk ediyordunuz' anlamına gelir. (Sövmek anlamındaki) hücr (kökünden kabul edildiği takdirde ise) -ki onlar, geceleyin Kâbe'nin yanında yalnız kaldıklarında Peygamber (sas)'e söverlerdi- 'sövüyordunuz' (manasını ifade eder). "تَهْجُرُونَ" şeklinde okunduğu takdirde 'hezeyanda bulunuyordunuz' anlamına gelir. Zira adam uykusunda sayıklayınca "فَدَ هَجَرَ الرَّجُلُ" denir. Yani bu durumda âyet "Siz onda olmayan ve ona zarar veremeyecek şeyleri onun hakkında konuşuyordunuz, bu da saçma sapan söz gibidir." anlamındadır.⁸⁸

"تَهْجُرُونَ" kelimesini 'sövmek veya saçma sapan söz söylemek' manasında kabul eden tefsirlere göre de bu hezeyanların kime veya neye yönelik yapıldıklarının izahı, âyetteki "بِهٖ" kelimesindeki zamirin kime ait olduğuna göre değişmektedir. Bu zamirin mercii ile ilgili üç görüş beyan edilmektedir: Birinci görüşe göre bu zamir, Mekke'deki Harem'e râcîdir. Buna göre, onlar geceleyin Harem'de hezeyanlar savurdıkları için yerilmektedirler. İkincisine göre buradaki zamir, Kur'ân'a gitmektedir. Bu durumda kelime, "Onlar geceleyin konuşuyorlar, Kur'ân hakkında hezeyanlar savuruyorlar, 'O sihirdir, o şiidir, o kehanettir.' gibi batıl sözler sarf ediyorlardı." anlamına gelmektedir. Üçüncü görüşe göre ise bu zamir, Muhammed (sas)'e râcîdir. Bu durumda ise kelime, "Onlar gece sohbetlerinde fasit, bozuk sözlerle Muhammed (sas)'i konuşuyorlar; onun

⁸⁵ İsfahânî, *Müfredât*, s. 833.

⁸⁶ el-Mü'minûn 23/66-67.

⁸⁷ Mukâtil, *Tefsîr*, III, 161.

⁸⁸ Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh, *Me'âni'l-Kur'ân* (nşr. İbrahim Şemsüddîn), I-III, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2002, II, 143.

şair, kâhin, büyücü, yalancı veya deli olduğuna dair batıl şeyler uyduruyorlardı.” manasına gelmektedir.⁸⁹

Âyetlerin tilâveti sırasında meydana gelen ve hezeyanlar savurma şeklinde gerçekleşen bu sözlü tepkinin hem Kur’ân’ı hem de Hz. Peygamber’i hedef aldığı görülmektedir. Bu âyetlerin devamında işaret edildiği üzere ancak Kur’ân’ı tedebbür etmeyen ve peygamberi tanımayan kimseler, onlar hakkında bu şekilde konuşabilirler. Aslında inkârcılar, Hz. Peygamber’in getirdiği şeyler canlarının istediği gibi olmadığı için böyle bir yola başvurmaktadırlar. İlgili âyetlere göre bu sataşma, gerek dünyada gerekse ahirette azap edilmeyi gerektiren bir tepki olarak karşımıza çıkmaktadır.⁹⁰

9. Tekzîb (تَكْذِيبٌ) -Yalanlama

Tekzîb, Arapça’da KZB/“كذب” kökünün tef’îl kalıbında mastarıdır. Lügatlerde kizb (كذب), sıdk (صدق) kelimesinin zıddı, tekzîb (تَكْذِيبٌ) de tasdik (تَصْدِيقٌ) kelimesinin zıddı olarak takdim edilmiştir.⁹¹ O halde kizb, hem içte gizli tutulan örtülü sözün hem de haber verilen sözün bir biriyle mutabık olmaması anlamındadır. Tekzîb ise doğru sözlü veya doğruyu söyleyen biri olsun ya da yalancı veya yalan söyleyen biri olsun, bir kimseye yalancılık veya yalan isnat etmektir. İsfahânî, Kur’ân’da geçen “كُذِّبَ” fiillerinin ‘doğru sözlü veya doğruyu söyleyen kimselere yalancılık veya yalan isnat etme (onları yalanlama)’ kapsamında olduğunu ifade eder.⁹²

Kur’ân’da KZB/“كذب” kökü, iki yüz yetmiş küsur âyette geçmektedir. Bunların ise çoğu Mekki sûrelerdedir. Kur’ân’da bildirildiğine göre tekzîb edilmeyen peygamber⁹³ ve yalanlanmayan ilahî mesaj⁹⁴ kalmamıştır. Bütün bu tekzîb faaliyetleri ise azabı hak etmekle neticelenmiştir.⁹⁵ Kur’ân’daki birçok âyette Hz. Muhammed’in ve Kur’ân’ın tekzîb edilmesinden bahsedilmiş; tekzîb ehli türlü azaplara çarptırılmakla ve Cehennemle tehdit edilmişlerdir.⁹⁶ Önceki peygamberlerin ve

⁸⁹ İbn Kesîr, *Tefsîr*, X, 132-133.

⁹⁰ el-Mü’minûn 23/68-77.

⁹¹ Halil b. Ahmed, *Kitâbü’l-’Ayn*, IV, 16; Ezherî, *Tehzîbü’l-luga*, X, 166.

⁹² İsfahânî, *Müfredât*, s. 704.

⁹³ el-Mü’minûn 23/44.

⁹⁴ eş-Şuarâ 26/5-6.

⁹⁵ Sâd 38/14.

⁹⁶ Mesela bk. el-Hac 22/57; el-Hadîd 57/19.

getirdiklerinin tekzîbinin ise genellikle Hz. Peygamber'e ve inananlara teselli ve takviye olsun diye gündeme getirildikleri görülmektedir.⁹⁷

Kur'ân'da anlatıldığına göre tekzîb, âyetlerin tilâvetine karşı tepki mahiyetinde ortaya konulan hususlardandır. Mü'minûn Sûresi'nin 105. âyetinde bu durum, şöyle ifade edilmektedir: “ أَلَمْ تَكُنْ آيَاتِي تُنذِرُ عَلَيْكُمْ فَاذَّبْتُمْ بِهَا (Allah), 'Âyetlerim size okunuyordu da siz onları yalanlıyordunuz, değil mi?' der.”⁹⁸ Bu âyet bize, ahiret sahnelerinden bir kesit sunmaktadır. Âyetin öncesinde, Sûr'a üfürülüp mizan kurulduğu zaman tartıları hafif gelenlerin kendilerini ziyana uğratanların ta kendileri olduğu, onların cehennemde ebedî kalacakları, ateşin yüzlerini yalayacağı ve onların orada sırtıp kalacakları ifade edilmektedir.⁹⁹ Neticede bu feci azaba duçar olacakların ise özellikle 'kendilerine tilâvet edilen âyetleri yalanladıkları' hatırlatılmaktadır. Râzî (ö. 606/1210), bu hatırlatmanın azarlama ve susturma babında olduğunu beyan etmektedir.¹⁰⁰ İnkârcılar, âyetleri tekzîb etmekle işe başlamışlardı; bunun için ilgili âyetlerde bu suç özellikle zikredilmektedir. Yine âyetlerde inkâr ehlinin kendi durumlarını şu şekilde anlattıkları nakledilmektedir: “ غَلَبَتْ عَلَيْنَا شِقْوَتُنَا وَكُنَّا قَوْمًا ضَالِّينَ : Kötü yanımızın etkisinde kaldık; biz bir sapkınlar topluluğu olduk.”¹⁰¹ Demek ki inkâr ve isyanları samimi araştırmalarına, akıl ve düşüncelerinin Allah'ın âyetleri ışığında vardığı fikirlere değil; nefsanî arzularını, çıkar kaygılarını, beşerî zaafalarını aşamamalarına dayanmaktadır.¹⁰² Bunları aşarak kendilerine tilâvet olunan âyetlere kulak veren ve tabi olan kimseler, böyle kötü durumlara düşmeyeceklerdir.

B. Kur'ân Tilâveti Karşısında Kâfirlerin Fiilî Tepkileri

Kur'ân'da kâfirlerin, Kur'ân tilâvetine karşı fiilî tepkiler verdiklerinden de bahsedilmektedir. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Tevliye (تَوَلَّى)/Tevellî (تَوَلَّى) - Yüz Çevirme

Kur'ân'da âyetlerin tilâveti sırasında sergilendiğinden bahsedilen fiilî tepkilerden biri “ وَلَّى ” kelimesiyle ifade edilmiştir. Bu kelime, 'yakınlık' anlamına gelen VLY/“ ولى ” kökünün tef'îl kalıbında kullanılan halidir. Sözlükte, tek başına kullanıldığında 'yüzü bir şeyin tarafına çevirmek, ona

⁹⁷ Âl-i İmrân 3/184.

⁹⁸ el-Mü'minûn 23/105.

⁹⁹ el-Mü'minûn 23/103-104.

¹⁰⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXIII, 124.

¹⁰¹ el-Mü'minûn 23/106.

¹⁰² Hayreddin Karaman ve dğr., *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, Diyânet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007, IV, 46.

doğru yönelmek, tabi olmak, yakın olmak' gibi manalara gelirken; lafzen veya takdiren "عَنْ" harfi cerri ile kullanıldığında 'arka çevirmek, yüz çevirmek ve yaklaşmayı terk etmek, i'râz etmek' anlamlarını ifade eder.¹⁰³ İsfahânî ise 'tevelli (تَوَلَّى)'nin kimi zaman 'cisimle' kimi zaman da 'söz dinlemeyi ve emre uymayı terk etme' şeklinde cereyan ettiğini beyan eder.¹⁰⁴

Tilâvet edilen âyetlere tepki olarak ortaya konulan tevliye (تَوَلَّى) Kur'ân'da şu şekilde geçmektedir: " وَإِذَا نُنْتَلَىٰ عَلَيْهِ آيَاتُنَا وَوَلَّىٰ مُسْتَكْبِرًا كَأَن لَّمْ يَسْمَعْهَا كَأَنَّ فِي أُذُنَيْهِ وَقْرًا فَبِتَرَهُ بَعْدَآبِ إِلَيْهِمْ : Ona âyetlerimiz okunduğu zaman, sanki bunları işitmemiş, sanki kulaklarında ağırlık varmış gibi büyüklük taslayarak yüz çevirir. Sen de ona acıklı bir azabın müjdesini ver!"¹⁰⁵ Bundan bir önceki âyette, bahsedilen kişinin bilgisizce Allah yolundan saptırmak ve o yolu eğlenceye almak için, eğlencelik asılsız ve faydasız sözleri satın aldığı anlatılmaktadır.¹⁰⁶ Bu âyetlerin nüzul sebebiyle ilgili iki tür açıklama yapıldığını söyleyebiliriz: Birinci tür izaha göre bunlar, acem hikâyelerini satın alıp bunları Kur'ân'a alternatif olarak sunan ve bu şekilde insanları Kur'ân dinlemekten engelleyen bir kimse hakkında nazil olmuştur.¹⁰⁷ İkinci tür açıklamaya göre ise âyetlerin, şarkı söyleyen bir cariye satın alıp bu kadının şarkılarıyla insanları oyalayan ve bu şekilde kasıtlı olarak onları Kur'ân dinlemekten alıkoyan kimse veya kimseler hakkında nazil olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁸ Neticede bu âyetlerin, Kur'ân tilâvetini dinlemekten engelleyen ve kendisi inkâr ehli olduğu gibi başkalarını da inkâra sürüklemek isteyen kimseyle ilgili olduğu kesindir. Yani bu âyetlere göre bu sıfat, inkâr ehlinin özelliklerindedir.

Râzî'ye göre bu âyette, Kur'ân tilâvetine karşı gösterilen tepkinin aşamalarından bahsedilmektedir. Âyete göre bu aşamalar: a) Hikmetten yüz çevirme (تَوَلَّى). b) Büyüklük taslama (اسْتَكْبَارًا). c) İşitmemiş gibi

¹⁰³ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, IV, 401; Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, XV, 451-452; İsfahânî, *Müfredât*, s. 885-886; Fîrûzâbâdî, *Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb, el-Kâmûsü'l-muhît*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1993, s. 1732.

¹⁰⁴ İsfahânî, *Müfredât*, s. 886-887.

¹⁰⁵ Lokman 31/7.

¹⁰⁶ Lokman 31/6.

¹⁰⁷ Mukâtil, *Tefsîr*, III, 432; Vâhidî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü'rî, *Esbâbu'n-nüzûl* (nşr. Mâhir Yâsîn el-Fahl), Dâru'l-Meymân, Riyâd 2005, s. 553.

¹⁰⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXI, 63; Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, s. 553, 554; Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *Lübâbü'n-nükûl fî esbâbi'n-nüzûl*, Müessesetü'l-Kütübî's-sekâfiyye, Beyrut 2002, s. 202.

davranma. d) Sanki iki kulağında bir ağırlık varmış gibi olma.¹⁰⁹ Ebu Hayyân da âyette bahsedilen bu aşamaları, 'boş laf' satın alan kimsenin kınanmasına sebep olan unsurlar olarak değerlendirmektedir.¹¹⁰ Âyette bu kınanan kimsenin cezası olarak zikredilen en şiddetli azap için 'müjdele' ifadesinin kullanılması ise bu kimseyle alay edildiği anlamına gelmektedir.¹¹¹

Tevliye, ilgili âyete göre Kur'ân'ın tilâveti karşısında ortaya konulan tepkilerin ilkidir. Bu tepki, fizikî olduğu kadar psikolojik de bir yapıya sahiptir. Çünkü tevliye manen âyetlerden yüz çevirmeyi de ifade etmektedir. İnkârcı kimsenin bu vaziyeti öyle boyutlara ulaşmaktadır ki nihayetinde onun diğer insanları da hakka yönelmekten engellemesine sebep olmaktadır.

Yukarıdaki âyette de geçtiği üzere Kur'ân'ın tilâvetine karşı gösterilen tepkilerden biri de istikbârdır. Şimdi bunu incelemeye çalışalım:

2. İstikbâr (اِسْتِكْبَارٌ) - Büyükleme

Sözlükte, 'büyük olma' anlamındaki KBR/"كبر" kökünden tekebbür (تَكَبُّرٌ), 'kendini halkın en faziletlisi görme ve yine kendinin başkalarının sahip olmadıkları haklara sahip olduğu görüşünde olma' gibi anlamlara gelir. Aynı kökün istif'âl kalıbındaki durumu olan 'istikbâr' ise 'inattan ve büyüklemeden dolayı hakkı kabulden imtina etme' anlamına gelmektedir.¹¹² İsfahânî'ye göre, Kur'ân'da vârid olan istikbâr, '(insanın) kendini doldurarak sahip olmadığı şeylere sahipmiş gibi davranması' anlamındadır.¹¹³

Kur'ân'da sadece istikbâr kelimesi bile, fiil ve isim kalıplarında, kırk küsur âyette geçmektedir.¹¹⁴ İstikbâr kelimesi, iki âyette ise Kur'ân tilâvetine tepki mahiyetindedir. Bunlardan Lokman Süresi'nin 7. âyetinde istikbâr, bir önceki başlıkta ele aldığımız tevliye davranışında bulunan kimsenin hali konumunda şu şekilde beyan edilmektedir: " وَإِذَا تَنَالَىٰ عَلَيْهِ آيَاتُنَا " وَوَلَّىٰ مُسْتَكْبِرًا كَانُ لَمْ يَسْمَعْهَا كَأَنَّ فِي أُذُنَيْهِ وَقْرًا فَبَسَّرَهُ بَعْدَآبِ الْإِيمِ

¹⁰⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXV, 142.

¹¹⁰ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, VII, 180.

¹¹¹ Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, II, 488.

¹¹² Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, X, 209-213. Ayrıca bk. Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, IV, 5; Cevherî, *Sihâh*, s. 898.

¹¹³ İsfahânî, *Müfredât*, s. 697.

¹¹⁴ İstikbârın Kur'ân'da kullanımı için bk. Dâmegânî, *el-Huseyin b. Muhammed, Kâmûsü'l-Kur'ân ev islâhu'l-vücûh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-kerîm* (nşr. Abdülazîz Seyyidü'l-Ehl), Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrût 1983, s. 398-399.

göre, bu âyette zikredilen hususların hepsi birden insanların çoğunda küfür olarak vukua gelir. Bunlardan bir kısmı kendisinde bulunan kimselerse buradaki kınamadan pay almış olurlar.¹¹⁵ Yukarıdaki âyetteki “مُسْتَكْبِرًا” ifadesi, ‘büyüklenerek, çalım satarak’¹¹⁶ ‘burnu havaya kalkmış, önemsemez, başını kaldırıp bakmaz bir şekilde’¹¹⁷ ‘mütekebbir, onları umursamaz bir vaziyette’¹¹⁸ ‘kibirlenerek, Kur’ân’a kulak vermekten kendini üstün görerek’¹¹⁹ ‘kibirlenmede aşırı giderek’¹²⁰ gibi ifadelerle izah edilmiştir.

Âyetlerin tilâvetine tepki olarak gösterilen istikbârı dile getiren diğeri bir âyet de Câsiye Sûresi’ndedir. Sûrenin 7. âyetinde Yüce Allah, “وَيْلٌ لِّكُلِّ أَفَّاكٍ أَثِيمٍ : Her günahkâr yalancının vay hâline!” buyurmakta, sonra da 8. âyette, bu çok günahkâr ve çok yalancı kimsenin hususiyetlerini şu şekilde anlatmaktadır: “يَسْمَعُ آيَاتِ اللَّهِ تُنَلَّى عَلَيْهِ ثُمَّ يُصِرُّ مُسْتَكْبِرًا كَأَن لَّمْ يَسْمَعْهَا فَيَنْتِرْهُ بَعْذَابِ اللَّهِ : Kendisine Allah’ın âyetlerinin okunduğunu işitir de, sonra büyüklük taslayarak sanki onları hiç duymamış gibi direnir. İşte onu elem dolu bir azap ile müjdele!” Mâtürîdî bu âyetteki “ثُمَّ يُصِرُّ مُسْتَكْبِرًا” ifadesi ile ilgili şu izahları yapmaktadır: “Burada Yüce Allah, âyetleri karşısında bu günahkâr kimsenin inatçı ve ısrarcı tavırlarını haber vermektedir. Bununla ‘âyetlerin kendisine tilâvet edilmesinden sonra, onların Allah’ın âyetleri olduğunu bilip anlamasına rağmen bundan önce davrandığı gibi büyüklenerek ısrar eder’ demek istemektedir. Çünkü o âyetler, onların kapasiteleri ötesindeydi. Onlar, o âyetlerin benzerlerini getirmekten de aciz kalmışlardı. Âyetler, öyle mucizelerdi ki Muhammed (sas)’in (beşeri) kapasitesinin de üstünde bir özelliğe sahiptiler. Muhammed (sas) de onlar gibi bir beşerdi; bu sebeple biliyorlardı ki o, onların benzerini getirmeye ancak Allah’ın yardımıyla, Allah’ın vahiy etmesi ve bunu kendisine öğretmesiyle güç yetirebilirdi.”¹²¹ Kurtubî de bu ifadenin, ‘kendisini emre itaat etmeyecek kadar büyük görerek küfrünü sürdürür gider’ anlamına geldiğini belirtmektedir.¹²²

¹¹⁵ İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ebî Bekr, *Bedâiu’-t-tefsîr* (nşr. Yüsrî es-Seyyid Muhammed ve dğr.), I-III, Dâru İbni’l-Cevzî, Suûdî Arabistan 2006, II, 318.

¹¹⁶ Mâtürîdî, *Te’vîlât*, VIII, 298.

¹¹⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 476.

¹¹⁸ Beyzâvî, *Envâru’-t-tenzîl*, IV, 213.

¹¹⁹ Nesefî, *Medârikü’-t-tenzîl*, s. 916.

¹²⁰ Ebüssuûd, *İrşâdü’l-’akli’-s-selîm*, IV, 374; Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, VII, 66.

¹²¹ Mâtürîdî, *Te’vîlât*, IX, 218.

¹²² Kurtubî, *el-Câmi’*, XIX, 147.

Râzî'nin de beyan ettiği üzere bu günahkâr kimsenin âyetler karşısında ortaya koyduğu ikinci karakter ise alay etmektir (إِسْتَهْزَاءٌ).¹²³ Bu da Câsiye Sûresi'nin 9. âyetinde "(O) âyetlerimizden bir şey öğrendiği zaman onlarla alay eder. Onlar için alçaltıcı bir azap vardır!" ifadeleri ile anlatılmaktadır. Bundan sonraki âyetlerde ise ilgili kimsenin bu tavır ve davranışlarının asıl sebebi ortaya dökülmektedir: Bu kimse, Allah'ı bırakıp başka dostlar edinen yani putlara tapan¹²⁴ ve Allah'ın âyetlerini inkâr eden bir kimsedir.¹²⁵ Âyetlerin tilâveti karşısında büyükleme ve kendisine ulaşan her hangi bir âyetle alay etmesi asıl bundan kaynaklanmaktadır.

Yukarıdaki âyetlerin Nadr b. Haris veya Hâris b. Kelede ya da Ebu Cehil ve arkadaşları hakkında nazil olduğu söylenmiştir.¹²⁶ Rivayetlerden anlaşıldığına göre bu kimselerin ortak özelliği, kendileri imandan ve Kur'ân'dan yüz çevirdikleri gibi bu konuda başkalarını da engellemeye çalışmalarıdır. Neticede bu âyetler, bu özelliklerde olan bütün kimseleri kapsamına almakta ve çeşit çeşit azap türleriyle tehdit etmektedir.¹²⁷

Son olarak âyetlerin tilâvetine tepki mahiyetinde gösterilen istikbârın farklı bir veçheden Mü'minûn Sûresi'nde de dile getirildiğini ifade etmeliyiz. Peygamber (sas)'in hak yola davetini, müşriklerin de buna karşı gösterdikleri tepkileri ve onlara verilen cevapları anlatan bu sûrede, inkârcuların azabı hak etmelerine neden olan 'en büyük günahlarının'¹²⁸ Kur'ân tilâveti karşısındaki tutumları olduğu belirtilmektedir. İlgili âyetlere göre, Allah'ın âyetleri okunurdu da onlar, buna karşı büyüklük taslayarak arkalarını dönerler ve geceleyin toplanıp hezeyanlar savururlardı.¹²⁹ Bu âyetteki "مُسْتَكْبِرِينَ بِهِ" beyanı ile ilgili iki görüş vardır: Bunlardan birincisine göre; "Büyüklük taslıyordunuz" ifadesi, hakkı ve hak ehlini küçük görerek, ona karşı büyükleterek haktan yüz çevirmeleri ve hakka tabi olmamakta direnmeleri sırasındaki hallerini beyan etmektedir. Bu takdirde "هِيَ" kelimesindeki zamirden neyin kastedildiği de önemlidir. Yorumlara göre bu zamir ya Harem'e ya Kur'ân'a ya da Muhammed (sas)'e aittir.¹³⁰ Buna göre de büyüklendikleri ve hakkında

¹²³ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXVII, 262.

¹²⁴ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, IX, 218.

¹²⁵ el-Câsiye 45/10-11.

¹²⁶ Kurtubî, *el-Câmi'*, XIX, 146.

¹²⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXVII, 262.

¹²⁸ İbn Kesîr, *Tefsîr*, X, 132.

¹²⁹ el-Mü'minûn 23/66-67.

¹³⁰ İbn Kesîr, *Tefsîr*, X, 132-133.

hezeyanda buldukları bu üçünden biri olmaktadır. İkinci görüşe göre ise âyetteki “Büyüklik tasliyordunuz” kısmı ile “Kâbe ile büyükleniyordunuz” anlamı kastedilmektedir.¹³¹

İstikbârın da tevliye gibi hem fiziki hem de psikolojik bir yapıya sahip olduğu söylenebilir. Hatta daha çok münkir kişinin ruh halini kaplayan bir psikolojidir. Bu sebeple olmalı ki ilgili âyetlerde istikbâr, inkârcı kimselerin halini ifade eden kelime yapılarında kullanılmıştır. Bu olumsuz psikoloji, inkâr ehlini kontrolü altına almakta ve onun diğer tepkileri göstermesine de katkı sağlamaktadır.

3. Duymamış Gibi Davranmak

Kur’ân’a göre âyetlerin tilâvetine karşı gösterilen olumsuz tepkilerden biri de budur. Bu tepki, duyma fiilinin zıddıdır. Bu fiil Arapça’da SMA’/“سمع” köküyle ifade edilir. Sözlükte sem’ (سَمِعَ), ‘kulak, sesleri algılamayı sağlayan kulaktaki bir kuvve ve kulağın görevi olan işitme fiili’ anlamlarına gelir. Fiil olarak ‘duydu’ anlamında “سَمِعَ” kullanılır.¹³² İsfahânî, kelimenin bu anlamlarından hareketle, sem’ (سَمِعَ) sözcüğüyle bazen ‘kulak’ kastedilir, bazen ‘kulağın duyma fiili’ kastedilir, bazen ‘anlama’ ve bazen de ‘itaat etme’ kastedilir, demektedir.¹³³

Yüce Allah, Kur’ân’da yer yer gerçek duyma ve bunun mukabilinde sahte duyma diyebileceğimiz işitme fiiline ya da kuvvesine dikkat çekmektedir. Bu tür âyetlere göre gerçek duymanın ancak itaati netice veren duyma olduğu anlaşılmaktadır. Mesela “وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ قَالُوا سَمِعْنَا وَهُمْ لَا يَسْمَعُونَ”¹³⁴ âyetinde Yüce Allah, bazı kimselerin ‘duyduk’ demelerinin gerçekten ‘duyduk’ demek olmadığını beyan etmektedir. Yine ‘yeryüzünde yürüyen canlıların en kötüsünün, akıllarını kullanmayan sağır ve dilsizler’ olduğunu ifade etmektedir.¹³⁵ Burada olduğu gibi birçok âyette kâfirler, sağır veya işitmeyen kimseler olarak nitelenmektedirler. Zeccâc (ö. 311/923)’a göre onlar, işittikleri kendilerine fayda vermeyen, şirkte ve duyduklarını kabul etmemede ısrar eden kimseler oldukları için bu şekilde anılmaktadırlar. Çünkü Araplar, ‘işitip de işittiği ile amel etmeyen kimseye’ sağır (أَصَمَّ) demektedirler.¹³⁶ Kur’ân’da gerçek manada ondan öğüt alanların ancak ona kulak verenler

¹³¹ İbn Kesîr, *Tefsîr*, X, 133.

¹³² Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, II, 275; Cevherî, *Sihâh*, s. 512.

¹³³ İsfahânî, *Müfredât*, s. 425.

¹³⁴ el-Enfâl 8/21.

¹³⁵ el-Enfâl 8/22.

¹³⁶ Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî el-Bağdâdî, *Me’âni'l-Kur’ân ve i’râbüh* (nşr. Abdülcelîl Abdüh Şelebi), I-V, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1988, I, 242.

ve onun dışındaki şeylerle kalbini meşgul etmeyenler olduğu da vurgulanmaktadır.¹³⁷

Yukarıda kâfirlerin âyetleri dinler gibi davrandıkları halde dinlemedikleri ve itaat etmedikleri için sağır olarak nitelendirildiklerini belirtmiş olduk. Aslında inkâr ehli, sağırlık veya işitmeme şeklinde bir tepki de gösteriyorlar, bunu ise başta Kur'an'a karşı ortaya koyuyorlardı. Hatta bu tepkiyi gösterme yönünde birbirlerine de tavsiyede bulunuyorlar ve şöyle diyorlardı: “ وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَسْمَعُوا لِهَذَا الْقُرْآنِ وَالْغَوْا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَعْلَمُونَ : Bu Kur'an'ı dinlemeyin. Baskın çıkmak için o okunurken yaygara koparın!”¹³⁸ Kur'an tilâveti sırasında ortaya konulan dinlememe tepkisi, en net şekliyle Lokman Sûresi'nin 7. âyeti ile Câsiye Sûresi'nin 8. âyetinde konu edilmiştir. Şimdi, daha önceki konularımızda başka bazı tepkileri zikretmeleri yönüyle ele aldığımız bu âyetleri hatırlayalım:

Mekkî olan Lokman Sûresi'nde (müşrik) bir kimsenin bilgisizce Allah yolundan alıkoymak için 'lehve'l-hadis' denilen ve insanları Kur'an dinlemekten alıkoyan batıl şeyler satın aldığından, onları tercih ettiğinden¹³⁹ ve Allah'ın âyetleri ile de eğlendiğinden bahsedilmişti. Sonra “Ona âyetlerimiz okunduğu zaman, sanki bunları işitmemiş, sanki kulaklarında ağırlık varmış gibi büyüklük taslayarak yüz çevirir. Sen de ona acıklı bir azabın müjdesini ver!”¹⁴⁰ buyrulmuştu. “Sanki o, sağır da Kur'an'ı işitmiyordu.”¹⁴¹ Mâtürîdî, âyetteki “كَأَنَّ لَمْ يَسْمَعْهَا كَأَنَّ فِي أُذُنَيْهِ وَقْرًا” ifadesinin takrir anlamına gelebileceğini veya 'hakikati nefyetme, kabul etmeme' anlamında olabileceğini beyan etmektedir.¹⁴² Bu durumda bu ifadeye, birinci tevcihe göre 'dinlemeyi terk etti' ikinciye göre ise 'hakikati kabul etmedi' anlamı verilebilir.

Câsiye Sûresi'nin 8. âyetinde ise bu tepki şu şekilde ifade edilmektedir: “يَسْمَعُ آيَاتِ اللَّهِ تُنْثَىٰ عَلَيْهِ ثُمَّ يُصِرُّ مُسْتَكْبِرًا كَأَنَّ لَمْ يَسْمَعْهَا فَبَشِّرْهُ بِعَذَابِ الْإِيمِ” Burada anlatılan kimsenin âyetleri işitmesi 'onların Allah'ın âyetleri olduğunu bilmesi ve anlaması'; 'duymamış gibi davranması' da 'buna rağmen inat ve büyüklenmeye devam etmesi' olarak yorumlanmıştır.¹⁴³ Yine âyette, “ثُمَّ” ifadesinin kullanılması, âyetleri işittikten sonra inkârda ısrar etmenin büyük bir olay ve şaşılacak bir şey olduğunu vurgulamaktadır. Yoksa

¹³⁷ Kâf 50/37.

¹³⁸ Fussilet 41/26.

¹³⁹ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, VIII, 297.

¹⁴⁰ Lokman 31/7.

¹⁴¹ Mukâtil, *Tefsîr*, III, 433.

¹⁴² Mâtürîdî, *Te'vîlât*, VIII, 298.

¹⁴³ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, IX, 218.

'işitmesinden çok sonra inkârda ısrar eder' anlamını ifade etmemektedir.¹⁴⁴

"Duymamış gibi davranma" tepkisi, dinlemeyi terk etme şeklinde maddi olduğu kadar hakikati kabul etmeme tarzında psikolojik de bir tepkidir. Bu tepki; okunan âyetleri hiçe sayma, onların etkisizliğini ortaya koyma ve bu sayede başkalarını da olumsuz yönde etkileme gibi gayretlerle yapılmış olabilir. Asıl olarak ise inkârcı kimsenin âyetlerin etkisinde kalma korkusundan kaynaklanmaktadır ve bu da onun âyetlerin gücünü itiraf etmesi anlamına gelmektedir.

4. Gerisin Geri Dönmek

NKS/"نكص" sözlükte 'bir şeyden geri çekilmek, geriye dönmek' anlamlarına gelmektedir.¹⁴⁵ Arapça'da geldiği yönden geri dönüp giden kimsenin durumunu ifade için "نكص فلان على عقبيه" tabiri kullanılmaktadır.¹⁴⁶ İsfahânî'nin beyanına göre ise "النكوص" korku içinde bir nesneden geri çekilmek ya da geri durmak, demektir.¹⁴⁷

Mü'minûn Sûresi'nde Yüce Allah, mü'minlerin kurtuluşa ermelerine vesile olan ibadet ve davranışlarını, buna mukabil inkârcıların azaba duçar olmalarına neden olan amel ve tavırlarını anlatmaktadır. Bu beyanlara göre 'refah ve bolluk içerisinde şımarık bir hayat geçiren' münkir kimselerin azaba çarptırılmalarına neden olan olumsuz tavırlarından biri, âyetlerin okunmasına karşılık 'gerisin geriye dönme' eyleminde bulunmalarıdır. İlgili âyette bu durum şu şekilde ifade edilmektedir: "فَدُ كَانَتْ آيَاتِي تُتْلَى عَلَيْكُمْ فَكُنْتُمْ عَلَىٰ أَعْقَابِكُمْ تُنكصُونَ"¹⁴⁸ Taberî bu beyanın, "Allah'ın kitabının âyetleri size okunuyordu da siz onları yalanlıyor, üstelik onları duyduğunuzda işitmekten hoşlanmayarak yüz çevirip dönüyordunuz." anlamına geldiğini ifade etmektedir.¹⁴⁹ "النكوص" un "Hak'tan tamamen kaçıp uzaklaşmak" manasında kullanıldığını söyleyen Râzî'ye göre ise âyet şu anlamdadır: "Sizler, o âyetlerden ve onları okuyan kimseden, tıpkı ökçesi üzere dönüp gerisin geri giden kimse gibi kaçıyordunuz."¹⁵⁰

¹⁴⁴ İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir, *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*, I-XXX, ed-Dâru't-Tûnûsiyyeti li'n-Neşr, Tunus 1984, XXV, 332.

¹⁴⁵ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, IV, 265; Cevherî, *Sıhâh*, s. 1068.

¹⁴⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XVIII, 38.

¹⁴⁷ İsfahânî, *Müfredât*, s. 824.

¹⁴⁸ el-Mü'minûn 23/66.

¹⁴⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XVIII, 38.

¹⁵⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXIII, 111.

Tefsirlere göre âyette bahsedilen bu olumsuz tavır sergileyenlerin başına gelecek olan azap, Bedir günü kâfirlerin başına gelen hezimet olabileceği gibi ahiret azabı da olabilir. Râzî bu azabın ahiret azabı olarak kabul edilmesi halinde ilgili beyanların, onlara kıyamet günü böyle bir pişmanlığa düşeceklerini haber vermek ve böylece onları, bu dünyada iken inkârlarını bırakmaya ve iman ile taata yönelmeye teşvik etmek kabilinden olduğunu ifade etmektedir. Çünkü onlar, şu anda bu teşvikten istifade edebilirler.¹⁵¹

Netice itibarıyla bu tepkinin, inkârın beden diliyle ifadesi olarak yorumlanması mümkündür. Öncelikle âyetleri kabul etmemek şeklinde kalpte beliren inkârın davranışlara da bir şekilde yansıdığı görülmektedir. Bu tepkinin de diğerlerinde olduğu gibi âyetlerden etkilenmeme amacıyla yapıldığını ve başkalarını da olumsuz yönde etkileme gayreti güttüğünü söyleyebiliriz.

5. Yüze İnkâr Emarelerinin (Münker) Belirmesi

Yüce Allah'ın Kur'ân'da bildirdiğine göre kendilerine âyetler okunan zalim kimselerin olumsuz tavırlarından biri de yüzlerinde inkâr alametlerinin (مُنْكَرٌ) belirmesidir. "مُنْكَرٌ" kelimesi, NKR/"نكر" kökünden türemiş bir mastar isimdir. Lügatte bu kök, ARF/"عرف" kökünün zıddı olarak ifade edilmektedir.¹⁵² İsfahânî'ye göre inkâr, asıl olarak 'kalbe tasavvur etmediği bir şeyin gelmesi' anlamındadır ve cehaletin bir türüdür.¹⁵³ Bunun zıddı olan marifet ise 'bir şeyi tefekkür ederek ve etkisinin veya sonucunun üzerinde düşünerek idrak etmek' demektir ve ilim sözcüğünden daha özel anlamlıdır. Özetle ifade edersek ilmin zıddı, cehl/"جهل" iken, marifetin zıddı inkârdır.¹⁵⁴

Yüce Allah, bazı âyetleri hariç Mekkî olduğu ifade edilen Hac Sûresi'inde¹⁵⁵ bu tepkiyi şu şekilde ifade etmektedir: "وَإِذَا نُتِلَىٰ عَلَيْهِمُ آيَاتُنَا بِبَيِّنَاتٍ وَإِذَا نُتِلَىٰ عَلَيْهِمُ آيَاتُنَا بِبَيِّنَاتٍ لَّوْلَئِن لَّمْ يَكْفُرُوا لَأَكِيدَنَّ لِيُكْفِرُوا بِهِمْ سُوءَ ظَنِّي أَلَيْسَ إِنَّهُمْ عَلَىٰ بَيِّنَاتٍ لَّوْلَئِن لَّمْ يَكْفُرُوا لَأَكِيدَنَّ لِيُكْفِرُوا بِهِمْ سُوءَ ظَنِّي أَلَيْسَ إِنَّهُمْ عَلَىٰ بَيِّنَاتٍ" : Kendilerine âyetlerimiz açık açık okunduğu zaman, o kâfirlerin yüz ifadelerinden inkârlarını anlarsın. Neredeyse, kendilerine âyetlerimizi okuyanlara huşumla saldıracaklar. De ki: Şimdi size bu durumdan daha beterini haber vereyim mi: Ateş. Allah, onu

¹⁵¹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXIII, 111.

¹⁵² Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, IV, 264; Cevherî, *Sıhâh*, s. 1068.

¹⁵³ İsfahânî, *Müfredât*, s. 823.

¹⁵⁴ İsfahânî, *Müfredât*, s. 561.

¹⁵⁵ Mukâtil, *Tefsîr*, III, 111.

kâfirlere vaat etti. Ne kötü varış yeridir orası!"¹⁵⁶ Bu âyetteki "تَعْرِفُ فِي وُجُوهِ" ifadesine İbn Abbas, "Sen onların yüzlerinde, zorbalık ve kibir emareleri görürsün" manasını verirken; Kelbî "Sen onların yüzlerinde, Kur'ân'dan hoşlanmadıklarının işaretlerini görürsün" anlamını vermektedir.¹⁵⁷ Mukâtil ise bu ifadeyi "(Yüzlerinden anlarsın ki onlar) Kur'ân'ın Allah katından olduğunu inkâr ediyorlar."¹⁵⁸ şeklinde izah etmektedir. Zemahşerî'ye göre ise bu âyetteki 'münker' kelimesi, 'kaşları çatmak, yüzü asmak, hiddetle bakmak gibi davranışlardan oluşan veya inkârdan meydana gelen son derece çirkinlik ve had safhada korkunçluk' anlamlarına gelmektedir.¹⁵⁹ Netice itibarıyla bu kelime; inkâr ehlinin ruh halini, özellikle de nefretlerini yansıtmaktadır.

İlgili âyette NKR/"نكر" kökünün Hz. Peygamber'e nispet edilerek kullanılan ARF/"عرف"nin mefulün bihi olarak ve müşriklerin Kur'ân tilâveti karşısındaki yüz hallerini ifade için kullanıldığı görülmektedir. Yani burada müşriklerin Kur'ân'ı 'münker' görüp bunu yüzlerine aksettirmeleri söz konusu olmaktadır. Yüzde beliren bu hoşnutsuzluk ifadesi, büyük ihtimalle âyetleri tilâvet eden kimse üzerinde psikolojik bir baskı oluşturmayı amaçlamaktadır. Bu sebeple de âyette zikredildiği üzere cehennem ateşiyle tehdit edilmektedir.

6. Kur'ân'ı Tilâvet Edene Saldırmaya Kalkışmak

Yukarıdaki konuda tam metnini verdiğimiz Hac Sûresi'nin 72. âyetine göre zalimlerin Kur'ân tilâveti karşısında ortaya koydukları tepkilerden biri de 'Kur'ân okuyana saldırma' pozisyonuna geçmeleridir. İlgili âyette bu tavır tam olarak "يَسْطُونَ" kelimesiyle ifade edilmektedir. Lügatte STV/"سطو" kökü, 'eli kaldırıp şiddetli bir biçimde kavrayıp tutmak, yakalamak, saldırmak' anlamlarına gelir. Aynı zamanda "سَطْوَةٌ" kelimesine 'sövme, dövme ve zulüm' anlamları da verilmiştir. Kelimenin aslının 'at; canlılığından, neşesinden dolayı veya kısırağın üzerine atlamak için ön iki ayağını kaldırıp arka iki ayağı üstünde dikildi' anlamındaki "سَطَا الْفَرَسُ عَلَى الرُّمَكَةِ" kullanımından geldiği ifade edilmiştir.¹⁶⁰

Ferrâ'nın Hac Sûresi'nin 72. âyetiyle ilgili olarak yaptığı izaha göre "Mekke müşrikleri, Müslümanlardan bir adamın Kur'ân okuduğunu

¹⁵⁶ el-Hac 22/72.

¹⁵⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXIII, 68.

¹⁵⁸ Mukâtil, *Tefsîr*, III, 138.

¹⁵⁹ Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 166.

¹⁶⁰ Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, XIII, 24; İsfahânî, *Müfredât*, s. 410.

işittiklerinde onu yakalamaya kalkarlardı.”¹⁶¹ İlgili âyetteki “يَسْطُونَ” ifadesine Ebû Ubeyde ‘ona saldırmaya’ anlamı verirken,¹⁶² İbn Kuteybe, ‘sövme, dövme gibi çirkin şeylere başvurarak yakalamaya’ manasını vermektedir.¹⁶³ Zeccâc ise bu ifadeyi “Neredeyse Peygamber (sas)’i, ashabını ve kendilerine Kur’ân okuyan diğer kimseleri şiddetle tutup yakalayacaklar.” diye izah etmektedir.¹⁶⁴ Râzî de bu kelimeye ‘kısıvrak yakalamak, üzerine çullanmak’ anlamlarının verildiğini beyan ederek ilgili bölümü şu şekilde tefsir etmektedir: “O kâfirler, hitap olundukları o âyetleri alabildiğine inkâr ettikleri için, (onu okuyanı) şiddetle yakalamak ve (onun üzerine) çullanmak istemektedirler.”¹⁶⁵ Hatta bazı rivayetlere göre bu arzu, niyet olmaktan çıkarak zayıf sahâbîlere uygulanan fiilî bir şiddet halini de almıştır. Mesela Mekke’de Hz. Peygamber’den sonra açıktan Kur’ân okuyan ilk kimse olan İbn Mes’ûd, bu okuyuşu sırasında müşrikler tarafından yüzüne vurularak dövülmüştür.¹⁶⁶

Yüce Allah, yukarıdaki âyetteki beyanıyla kâfirlerin gerek peygamberlere gerekse müminlere karşı direktip isyan edeceklerini haber vermektedir. Bu sebeple âyetin devamında Peygamber (sas)’e, onlara ilahî tehdidi bildirmesini emrederek şöyle buyurmaktadır: “De ki: Şimdi bundan daha çok kötü bir şeyi haber vereyim mi? Ateştir.” Râzî’ye göre bu ifade “Kötü fiilleriniz sebebiyle, kendinizi içine attığınız o cehennem ateşi, bu âyetler okunduğunda yüzünüzde beliren öfkenizden ve sıkıntınızdan daha ileridedir.” anlamına gelebileceği gibi “Sizinle mücadele eden kimselere yapmayı düşündüğünüz şeylerden daha şiddetlidir. Çünkü sizin onlara yapabileceğiniz en ileri şey, öldürmektir. Bunun neticesinde ise onların varacağı yer cennettir. Siz ise bu yüzden, kurtuluşu olmayan ebedî cehenneme gireceksiniz.” anlamına da gelebilir.¹⁶⁷

Bu tepkinin âyetlerin tilâvetine karşı ortaya konulan fiilî tepkilerin son aşaması olduğu görülmektedir. Bu davranışlarıyla inkârcı kimseler,

¹⁶¹ Ferrâ, *Me’âni’l-Kur’ân*, II, 135; Ezherî, *Tehzîbü’l-luga*, XIII, 24.

¹⁶² Ebû Ubeyde, Ma’mer b. el-Müsennâ et-Teymî, *Mecâzü’l-Kur’ân* (nşr. M. Fuad Sezgin), I-II, Mektebetü’l-Hâncî, Kâhire t.y., II, 54.

¹⁶³ İbn Kuteybe, *Tefsîru garîbî’l-Kur’ân*, s. 295.

¹⁶⁴ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, III, 438.

¹⁶⁵ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, XXIII, 68.

¹⁶⁶ İbnü’l-Esîr, Ebû’l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed el-Cezerî, *Üsdü’l-ğâbe fi ma’rifeti’s-sahâbe* (nşr. Muhammed İbrahim el-Bennâ’ ve dğr.), I-VII, Dâru’s-Şa’b, Kahire t.y., III, 286.

¹⁶⁷ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, XXIII, 68.

kendilerine sunulan ilâhî deliller karşısında hiçbir hüccet ortaya koyamaz durumlarını ve özellikle manevî yöndeki acizliklerini kapatma yoluna gitmektedirler. Bu kimselerin âyetleri tilâvet edene gözdağı vermeyi ve toplumda bulunan diğer insanlar üzerinde olumsuz bir psikoloji oluşturmayı da hedefledikleri açıktır.

Sonuç

Kur'ân'da, Kur'ân tilâveti karşısında inkârcıların gösterdikleri tepkiler anlatılmıştır. Bu konuların ele alındığı âyetlerin neredeyse hepsinin Mekki olup Hz. Peygamber'in ve Müslümanların çokça tepki aldıkları dönemlere ait oldukları görülmektedir. Âyetlerin nüzul sebeplerinden anlaşıldığına göre muhataplar da öncelikle Allah'ın birliğine ve ahirete inanmayan Mekke müşrikleridir.

İlgili âyetlerden maddi varlıklarına güvendikleri anlaşılan Mekke müşriklerinin sosyal konumlarını, inkâr etme yönünde haklı olduklarını ispat için kullandıkları; Kur'ân ehlini küçümseyerek Kur'ân'ın değerini yok etmeye çalıştıkları görülmektedir. Hz. Peygamber'den yeni bir Kur'ân getirmesini istemeleri nefsanî çıkar kaygısıyla hareket ettiklerini göstermekte, ölümlerin diriltmesini talep etmeleri ise isteklerinde bile samimi olmadıklarını ortaya koymaktadır. Hz. Peygamber'i ataların taptıklarından alıkoymakla suçlayarak karalamaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Evvelkilerin masalları, iftira, sihir gibi ithamlarla Kur'ân mucizesini örtme çabasına girdikleri görülmektedir. Gerek Kur'ân gerek Hz. Peygamber hakkında saçma sapan şeyler söyledikleri ve onları tezkîb (yalanlama) yoluna gittikleri müşahade edilmektedir.

Tevliye, duymamış gibi davranmak, gerisin geri dönmek, yüzde inkâr emarelerinin belirmesi, Kur'ân'ı tilâvet edene saldırmaya kalkışmak inkâr ehlinin ortaya koydukları fiili tepkiler arasında yer almaktadır. İnkârcı kimselerin istikbâr hallerinin ise bütün bu tepkileri tetikleyen etkin faktör olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü bu olumsuz psikoloji, inkâr ehlini kontrolü altına almakta ve onların diğer tepkileri göstermelerine de katkı sağlamaktadır. Zikri geçen tepkilerin fizikî ve psikolojik etkilerinden söz edilebilir. Bu tepkileri gösteren kimselerde okunan âyetleri hiçe sayma, onların etkisizliğini ortaya koyma ve bu sayede başkalarını da olumsuz yönde etkileme çabaları sezilmektedir. Bu tepkiler asıl olarak ise inkârcı kimselerin âyetlerin etkisinde kalma korkusundan kaynaklanmaktadır ve bu da onların âyetlerin gücünü itiraf etmeleri anlamına gelmektedir. Bütün bunlara ilave olarak sunulan âyetler karşısında inkârcıların ortaya koydukları söz ve tavırlar; onların dinlemeye, düşünmeye ve anlamaya açık olmaktan uzak; hakikate kapalı, önyargılı ve saplantılı karakterlerini

de ortaya dökmektedir. Konumuzla ilgili âyetlerin tamamı tehdit ve azap ifadeleriyle bitirilmektedir. Zaten bu âyetlerde bahsedilen olumsuz tepkiler ancak inkârcılardan zuhur edebilecek niteliklere sahiptir ve bu durum büyük bir azabı hak etmektedir.

İlgili âyetlerde tilâvet eden kimse veya kimseler açıkça ifade edilmemiş, “لَا” fiili meçhul fiil kalıbında kullanılmıştır. Bu da gösterilen olumsuz tepkilerin okuyandan ziyade ‘okunana’ yapıldığını vurgulamaktadır ya da Allah bu tepkilerin kelamına ve nihayetinde kendine olduğunu anlatmak istemektedir.

“لَا” fiilinin, bu konuyla ilgili âyetlerin hepsinde muzârî zaman kalıbında kullanılmış olması da dikkat çekicidir. Zira bu, âyetlerin devamla tilâvet olunmasına ve defalarca tebliğ edilmesine rağmen inkârcıların küfürlerinde ısrar ve inatlarından vaz geçmediklerini göstermektedir.

Son olarak ifade etmeliyiz ki bu âyetlerde Kur'ân, muhataplarının inkârcı yapılarını deşifre eden bir mihenk taşı mesabesinde olmuştur. Kur'ân'a mukabil olarak ortaya koyulan söz ve davranışlar ise ancak sahiplerinin mahiyetlerini açığa çıkarmaktadır.

Kaynaklar

- Abduh, Muhammed (ö. 1318/1905), Cüzü ‘Amme, Mısır: el-Cem’iyyetü'l-Hayriyyetü'l-İslâmiyye 1922.
- Âlûsî, Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh (ö. 1270/1853), *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-seb'ül-mesânî*, I-XXX, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî t.y.
- Bezzâvî, Nasîrüddin Ebû Saîd Abdullah b. Ömer (ö. 685/1286), *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, I-V, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî t.y.
- Bursevî, İsmail Hakkı (ö. 1137/1725), *Rûhu'l-beyân*, I-X, İstanbul: Eser Kitabevi 1971.
- Cevherî, İsmail b. Hammâd (ö. 393/1002), *Sihâh* (nşr. Halîl Me'mûn Şeyhâ), Beyrut: Dâru'l-Ma'rife 2007.
- Çağrı, Mustafa, “İftira”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXI, 522-523.
- Dâmegânî, el-Huseyin b. Muhammed (ö. 478/1085), *Kâmûsü'l-Kur'ân ev islâhu'l-vücûh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-kerîm* (nşr. Abdülazîz Seyyidü'l-Ehl), Beyrût: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn 1983.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'âs es-Sicistânî (ö. 275/889), *Sünenü Ebî Dâvûd*, İstanbul: Çağrı Yayınları 1992.
- Ebû Hayyân, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yusûf el-Endülüsî (ö. 745/1344), *el-Bahrü'l-muhît* (nşr. Âdil Ahmed Abdülmecûd ve dğr.), I-VIII, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye 1993.

- Ebú Ubeyde, Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî (ö. 210/825), *Mecâzü'l-Kur'ân* (nşr. M. Fuad Sezgin), I-II, Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî t.y.
- Ebüsuûd, Muhammed b. Muhammed el-İmâdî (ö. 982/1574), *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâyê'l-Kur'âni'l-kerîm*, I-V, Riyâd: Mektebetü'r-Riyâdî'l-Hadîse t.y.
- Ezherî, Ebú Mansûr Muhammed b. Ahmed (ö. 370/980), *Tehzîbü'l-luga* (nşr. Muhammed Ali en-Neccâr ve dğr.), I-XV, Beyrut: Dâru'l-Mısıriyye 1964.
- Ferrâ, Ebú Zekerıyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh (ö. 207/822), *Me'âni'l-Kur'ân* (nşr. İbrahim Şemsüddîn), I-III, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye 2002.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb (ö. 817/1415), *el-Kâmûsü'l-muhît*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle 1993.
- Halîl b. Ahmed, Ebú Abdırrahmân el-Ferâhîdî (ö. 175/791), *Kitâbu'l-'Ayn müratteben alâ hurûfi'l-mu'cem* (nşr. Abdulhamîd Hendâvî), I-IV, Beyrut: Dâr'ul-Kütübî'l-İlmiyye 2002.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir (ö. 1393/1973), *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*, I-XXX, Tunus: ed-Dâru't-Tünûsiyyeti li'n-Neşr 1984.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 597/1201), *Nüzhetu'l-a'yüni'n-nevâzir fî ilmi'l-vüücûh ve'n-nezâir* (nşr. Muhammed Abdulkerîm Kâzım er-Râzî), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle 1987.
- _____, *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr* (nşr. Züheyr eş-Şâviş), I-IX, Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî 1984.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed el-Cezerî (ö. 630/1233), *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe* (nşr. Muhammed İbrahim el-Benna' ve dğr.), I-VII, Kahire: Dâru's-Şa'b t.y.
- İbn Fâris, Ebü'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerıyyâ (ö. 395/1004), *Mu'cemü Mekâyisi'l-luga* (nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), I-VI, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebú Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr (ö. 751/1350), *Bedâiu't-tefsîr* (nşr. Yüsrî es-Seyyid Muhammed ve dğr.), I-III, Suûdî Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî 2006.
- İbn Kesîr, İmâdüddîn Ebü'l-Fidâ İsmail b. Kesîr (ö. 774/1373), *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm* (nşr. Mustafa Seyyid Muhammed ve dğr.), I-XV, Kâhire: Mektebetü Evlâdî's-Şeyh li't-Türâs 2000.
- İbn Kuteybe, Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî (ö. 276/889), *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân* (nşr. es-Seyyid Ahmed Sakar), Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye 1978.
- İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb (ö. 502/1108), *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân* (nşr. Safvân Adnân Dâvûdî), Beyrut: ed-Dâru's-Şâmiyye t.y.

- Karaman, Hayreddin ve dğr., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, I-V, Ankara: Diyânet İşleri Başkanlığı Yayınları 2007.
- Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli* (çev. Ali Özek ve dğr.), Ankara: TDV 2007.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî (ö. 671/1273), *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'an* (nşr. Abdullah b. Abdulmuhsin ve dğr.), I-XXIV, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle 2006.
- Kutub, Seyyid (ö. 1386/1966), *Fî zilâli'l-Kur'an*, Kâhire: Dâru's-Şurûk 2003.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd (ö. 333/944), *Te'vîlâtü Ehli's-sünne* (nşr. Mecdî Basellûm), I-X, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye 2005.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebû'l-Hasen b. Beşîr (ö. 150/767), *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân* (nşr. Abdullah Mahmûd Şehâte), I-V, Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-'Arabî 2003.
- Nesefî, Ebû'l-Berekât Hâfîzüddîn Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî (ö. 710/1310), *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl* (nşr. Abdülmecîd Ta'me Halebî), Beyrut: Dâru'l-Ma'rife 2000.
- Özel, Recep Orhan, "Kur'an'a Göre Dine Yöneltilen Elitist Tepkiler", *Turkish Studies: Türkojî Araştırmaları*, 9 (2014/5(3)), s. 1707-1729.
- Özgel, İshak, "Tarihsel Yorum Perspektifiyle Kur'an'da Muhaliflerin Peygamberlere Tepkileri", *Tabula Rasa: Felsefe-Teoloji*, 3 (2003/8), s. 267-280.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer (ö. 606/1210), *Mefâtihu'l-gayb*, I-XXXII, Beyrut: Dâru'l-Fikr 1981.
- Sâbûnî, Muhammed Ali (ö. 1436/2015), *Safvetü't-tefâsîr*, I-III, İstanbul: Dâru'l-Ensâr 1987.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr (ö. 911/1505), *Lübâbü'n-nükûl fî esbâbi'n-nüzûl*, Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye 2002.
- Şahin, İlhan, *Kur'an-ı Kerim'e Göre Nübüvete Karşı Tepkiler ve Sonuçları*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2006.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/923), *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an*, I-XV, Beyrut: Dâru'l-Fikr 1988.
- Vâhidî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü'rî (ö. 468/1076), *Esbâbu'n-nüzûl* (nşr. Mâhir Yâsîn el-Fahl), Riyâd: Dâru'l-Meymân 2005.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî el-Bağdâdî (ö. 311/923), *Me'âni'l-Kur'an ve i'râbüh* (nşr. Abdülcelîl Abdüh Şelebî), I-V, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb 1988.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârîzmî (ö. 538/1143), *el-Keşşâf 'an hakâiki't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî*

vücûhi't-te'vîl (nşr. Muhammed Abdüsselâm Şâhîn), I-IV, Beyrut:
Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye 2006.